

Christiern den andens landlov

EN UNDERSØGELSE AF HÅNSKRIFTET

AM 804 4to

AF

MOGENS RATHSACK

CHRISTIERN DEN ANDEN er en Janusskikkelse: På den ene side en tyrann, på den anden side en vidtskuende politisk og social reformator. I hans livshistorie løber både autokratiske og samfundsreformatoriske tendenser sammen og præger et billede af en kompliceret og sammensat personlighed. Hver ny generation af danske historikere og retshistorikere har derfor med rette gjort Christiern den anden og hans politik til genstand for undersøgelser. Den autokratiske tendens kulminerede som bekendt med det stockholmske blodbad, og både Allen, Paludan-Müller, Erslev, Lauritz Weibull og sidst Skyum-Nielsen har kulegravet dette område med megen skarpsindighed. I centrum af hans indenrigske politik står hans lovgivningsarbejde, som giver et omfattende og pålideligt billede af hans politiske og social-reformatoriske intentioner. Kulminationen af dette lovgivningsarbejde finder vi i de to store rigslove: Landloven og byloven fra henholdsvis slutningen af 1521 og 6. januar 1522. De ofte meget indviklede problemer i forbindelse med overleveringen og forståelsen af dette lovgivningsværk har derfor været underkastet indgående undersøgelser af en række retshistorikere: Kolderup-Rosenvinge, som var pioneren, J. E. Larsen og Henning Matzen. Endelig har fra kirkehistorisk side J. Oskar Andersen taget stilling til visse sider af lovgivningens problematik.¹

Det gælder om hele den ældre forskning, at den har måttet arbejde ud fra andre og mindre gunstige forudsætninger, end tilfældet er i dag. I en lille, tilsyneladende uanselig artikel i Scandia fra 1934 henledte nemlig Johan Hvidtfeldt forskningens opmærksomhed på, at den Arnemagnæanske Samlings håndskrift nr. 804 4to (herefter kaldet AM)

¹ Jfr. henvisningerne i det fig.

indeholder en afskrift af Christiern den andens landlov, som hidtil kun havde været kendt i et enkelt udkast. Håndskriftet havde tilhørt Mogens Gøye, og Hvidtfeldt hævdede, at den deri indeholdte lovtekst var den autentiske landlov, fordi Mogens Gøye havde benyttet loven på en rejse, som han på kongens vegne foretog i Jylland fra 1. marts til 10. april 1522. Oplysninger om denne rejse fandt Hvidtfeldt i et sagefaldsregister, som opbevares i Rigsarkivet i pakken »Adsk. Stk. kgl. Indtægtsregnskaber 1513-33«. ² Det er klart, at dette fund måtte være af epokegørende betydning for forskningen af Christiern den andens politik, for så vidt som der virkelig var tale om en afskrift af den endelige landlov.

Ikke mindre end 30 år skulle imidlertid gå, før den handske, som Hvidtfeldt havde tilkastet forskningen, blev taget op. Det skete i en artikel i Scandia 1964 af Jakob Pasternak, der her har fremlagt en detaljeret analyse af såvel de formelle som de reelle problemer i forbindelse med AM. Pasternaks undersøgelse er af stor interesse og indeholder mange værdifulde iagttagelser, og det skal understreges, at nærværende afhandling ikke kunne være blevet skrevet uden både hans og Hvidtfeldts arbejde. Pasternak når til et ganske andet resultat end Hvidtfeldt, idet han ikke mener, at AM er en afskrift af den endelige landlov, men at forlægget for AM tværtimod har været et udkast til landloven, og at dette udkast endvidere har foreligget på et tidligere tidspunkt end forlægget for det landlovudkast, som Kolderup-Rosenvinge har udgivet som den såkaldte gejstlige lov (herefter kaldet Ul efter det Uldallske manuskript, som K-R har benyttet), og som indtil 1934 var den eneste kendte tekst af Christiern den andens landlov. ³

Den metode, som Pasternak har anvendt, er imidlertid næppe alle steder uangribelig, og hans resultater som følge deraf ikke alle holdbare. Jeg skal på efterfølgende sider forsøge at begrunde, hvorfor jeg mener, at det standpunkt, som Hvidtfeldt i 1934 indtog, stadig må opretholdes.

I

Sagefaldsregistret.

DET CENTRALE punkt i Hvidtfeldts argumentation for at AM indeholder en afskrift af den endelige landlov er den sammenhæng, han mener at

² Udg. i Danske middelalderlige Regnskaber I. rk. I, 1953, nr. 41.

³ Spm. om det indbyrdes forhold mellem det Uldallske manuskript og P. H. Resens udg. 1684 af landlovteksten og disses indbyrdes afvigende læsemåder er uden betydning for nærv. arbejdes argumentation. Jfr. om spørgsmålet Pasternak, anf. arb., s. 192, note 10, og Hvidtfeldt, anf. arb., s. 160, note 1.

kunne påvise mellem håndskriftet og det omtalte sagefaldsregister. Denne sammenhæng fremgår efter Hvidtfeldt af en sammenligning mellem følgende to tekster fra henholdsvis fuldmagten i AM og sagefaldsregistrets indledning. Fuldmagten siger: »Sammeledis nar handt szaa omdragher tha skall handt haffue een medt segh, aff worth elskelighe raaedt eller en goedt mandt, medt een wor swornæ skriffwære, och høre alle fogderness reghenskaff paa wore weignæ. Och hwess brysth som ther wdj kandt befindis skall hand biwde oss thiill. Och skall samme wor skriffwære giffue for^{ne} oss elskelighæ her Maghens Giødhæ och thendt andhen etc. hwer thennom etth sedill lydindis att paa thendt dag for thendt sagh etc. ther for loffuede thendt mandt wor kærsthe nadighe herræ konningh szaa møghet. Och the samme sedlæ skulle thee hwer for sigh sendhe oss besegldhæ«. Indledningen til sagefaldslisten siger: »Thette ær Erick Erickssens register. Register paa hwes sagefald myn herre wort loffuit, then stwnd her Mogens met the andre gode mend, hanum til giffne waare, oc haffwer ieg effther waar naadigste herres ordinantie giffuit them hwer eth seiddell, som ære her Mogens Gøye, Erick Erickssen (och Jens Hwass *overstregt*), anno 1522 etc.« Hvidtfeldt mener på grundlag af en sammenligning mellem disse to tekster at kunne fastslå, at det seddel-system, der omtales i begge tekster, er det samme. Heroverfor hævder Pasternak, at efter den sammenhæng, i hvilken seddel-systemet forekommer i fuldmagten, har systemet her kun relation til fogedernes regnskaber, men ikke til den forinden i fuldmagten omtalte bemyndigelse til Mogens Gøye til at overvåge, hvorvidt den ny lov overholdes, og til (evt.) at afsige dom. Tager man fuldmagtens tekst på ordene, kan Pasternak måske have ret, men man kan dog næppe udelukke, at bestemmelsen om skriverens arbejdsområde på grund af en ikke helt klar stilistisk udtryksmåde foruden at forstås i sammenhæng med den i umiddelbar tilknytning til bestemmelsen om skriverens arbejdsområde stående meddelelse om kontrol med fogedernes regnskab også skal ses i relation til den Mogens Gøye iøvrigt tillagte kompetence. Et definitivt resultat kan næppe nås på grundlag af disse to tekster alene. Spørgsmålet bliver herefter, om der kan påvises en anden, helt utvetydig forbindelse mellem AM og sagefaldsregistret.

Sagefaldsregistret er gjort til genstand for en detailleret undersøgelse af Pasternak. Her skal kun hovedlinierne trækkes op, og enkelte supplerende iagttagelser af interesse anføres (jfr. omstående oversigt).⁴ Sage-

⁴ Indledningsvis skal bemærkes, at sagefaldsregistret ofte er vanskeligt at tyde med hensyn både til sagsforholdet og til hvilken instans der er afsagt dom i. Det resultat,

Overview over de i sagesfaldsregistret omtalte domme og forlig.

Sag nr.	Dato	Sted	In- stans	Sagens realitet	Domfældte personer
1.	1.3.	Hjørring	2.	»falst towgh«	Sandemænd
2.	2.3.	Hjørring	2.	»falst twog«	Ransnævninge
3.	5.3.	Thisted	1.	Voldtægt	Privatpersoner
4.	5.3.	Thisted	2.	»for een logh hand gaff«	Mededsmænd
5.		Thisted	1.	Falsk vidneførsel	Privatperson
6.	7.3.	Mors (?)	2.	»for een logh«	Mededsmænd
7.	9.3.	Vestervig	2.	»for een logh han gaff«	Mededsmænd
8.	10.3.	Vestervig	2.	»for thet thowg the giore«	Sandemænd
9.	10.3.		1.	?	Privatpersoner
10.	17.3.	Ringkøbing	2.	»for thet thowg etc.«	Sandemænd (?)
11.	21.3.	Varde	2.	»for thet herritzneffn, som swor NN plogfridt offwer med vrette«	Herredsnævn
12.	21.3.		2.	»for then herritzneffn, som swor NN plogfridt offuer«	Herredsnævn
13.	21.3.		2.	»for then herritzneffn, som swor NN plogfridt offuer«	Herredsnævn
14.	21.3.		2.	»for ran neffninge, som swor NN ran offuer«	Ransnævninge
15.	25.3.	Ribe	2.	»for ransneffningene, som swor NN ran offuer med vrette«	Ransnævninge (forlig)
16.			1.	Mened	Privatperson
17.			1.	?	Privatperson
18.			1.	Brud på tingfreden etc.	Privatperson
19.			1.	Advarsel af tyv	Privatperson
20.			1.	Falsk vidneførsel	Privatperson
21.			2.	»for kirkefridt han swor NN offuer met vrette«	Nævnsmedlem
22.			1.	Brud paa husfreden	Privatperson

som her er fremlagt, afviger paa enkelte, uvæsentlige punkter fra Pasternaks undersøgelse (jfr. s. 199–200). Mogens Gøye har, såvidt ses, i 26 tilfælde (Pasternak anfører 24) afsagt dom qua anden instans over nævn af forskellig art. Det drejer sig om følgende sager (nummereringen følger Pasternaks): 1, 2, 4, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 21, 26, 28, 29, 30, 31, 32, 35, 37, 38, 39, 40, 41 og 42. I de øvrige 17 sager er ikke nævn, men privatpersoner blevet dømt (eller er indgået på forlig). Heraf er der, såvidt ses, kun to sager, hvor Mogens Gøye har dømt qua anden instans: 24 og 27. Resten af dommene er afsagt qua første instans. Grundlaget for at anse de nævnte to domme for afsagt i anden instans er den i begge tilfælde nævnte seks ugers termin, som antagelig står i forbindelse med den i Thords art. 25 indeholdte regel, hvorefter nævnenes afgørelse er endelig, med mindre den anfægtes indenfor seks uger. Anførelsen af denne seks ugers termin i sagesfaldslistens omtale af de paagældende to domme må formentlig indicere, at der er tale om en forudgående dom i første instans. Spørgsmålet er dog tvivlsomt, og det kan ikke udelukkes, at Mogens Gøye også i disse to tilfælde har pådømt nævn. Jfr. om spørgsmålet P. J. Jørgensen i Tidsskrift for Rettsvitenskap 1944, s. 105.

Sag nr.	Dato	Sted	In- stans	Sagens realitet	Domfældte personer
23.			1.	Mened	Privatperson
24.			2.	Vold	Privatperson
25.			1.	Brud paa kirkefreden	Privatperson
26.			2.	»for een vrett logh«	Mededsmand (forlig)
27.			2.	Vold	Privatperson
28.			2.	»for wold, hanom bleff offuer- sworidt«	Nævnsmedlem- mer
29.			2.	»for then ran, the swore NN quidt fore, thi thet war twiffi- somp«	Ransnævninge (forlig)
30.			2.	»for een logh, som han gaff«	Mededsmand
31.			2.	»for the swore NN gaardfridt offuer«	Nævnsmed- lemmer
32.			2.	»for the 8 mend i then herritz- neffn som swore NN quidt fore then husfridt emodt 4 andre neffninge«	Herredsnævn
33.			1.	Ulovlig hævd	Privatperson
34.			1.	Herredsfogeds nægtelse af at be- segle tingsvidne	Privatperson
35.			2.	»for een log NN haffde giffuit«	Mededsmand
36.			1.	Fredløshedssag	Privatperson
37.			2.	»for een logh, the gaffue NN met vrette«	Mededsmand (forlig)
38.			2.	»for een logh hand gaffh«	Mededsmand
39.			2.	»for herwerck NN waar offuer sworidt«	Nævnsmed- lemmer
40.			2.	»for ran the soore NN quidt for«	Ransnævninge
41.			2.	»for eth vrett thowg the soore«	Sandemænd
42.	10.4.	Randers	2.	»for een vreth logh«	Mededsmand
43.			1.	Indfæstningssag	Privatperson

faldslisten oplyser os om, at Mogens Gøye i tiden fra den 1.3. til den 10.4. 1522 har berejst store dele af Jylland og i dette relativt korte tidsrum afsagt ikke færre end 43 domme (i enkelte tilfælde er der dog tale om forlig i stedet for dom), heraf hovedparten i anden instans. Af disse anden instans domme er 26 afsagt over medlemmer af forskellige nævn, sandemænd, ransnævninge, mededsmand med partsed, herredsnævn o. lign. Disse nævns funktioner, som havde en mere end 300-årig hjemmel i landskabslovene, blev af den nye rigslovgivning under Christiern den anden enten stærkt begrænset eller helt ophævet. Både landlovteksterne og byloven, der som nævnt var trådt i kraft den 6.1.1522, indeholdt

en lang række rent processuelle regler, som radikalt omorganiserede og omformede det retsplejesystem, der havde været gældende i Danmark i århundreder.

På grundlag af sagefaldslistens oplysninger dels om de steder, hvor Mogens Gøye har afsagt dom, dels om de domfældte personers hjemsted, er vi i stand til at følge ham på hans rejse og kan konstatere, at han startede den 1. marts i Hjørring, at han dernæst rejste ned over Thisted, Vestervig, Ringkøbing og Varde og den 25.3. nåede Ribe. Sagefaldslisten ophører herefter med at oplyse stedet for domsafsigelserne, men bringer i stedet for de domfældte personers hjemsted, hvoraf vi med nogenlunde sikkerhed kan slutte os til hans videre rejserute. Det fremgår, at Mogens Gøye og hans selskab er rejst fra Ribe mod øst og videre op igennem det østlige Jylland med Randers som det sandsynlige rejsemål. Når man tager i betragtning, at der indenfor de nævnte 41 dage har været seks søndage, på hvilke retshandlinger ikke kunne foregå, at overordentlig megen tid må være medgået til at tilbagelægge en rejserute på flere hundrede kilometer til hest, og at der indenfor de resterende dage er blevet afsagt 43 domme, må den præstation, som Mogens Gøye her har ydet, siges at være særdeles bemærkelsesværdig. En anden omstændighed falder ligeledes i øjnene. Når det har været muligt eller rettere sagt nødvendigt for Mogens Gøye at underkende ikke færre end ca. 28 domme (formelt set er der naturligvis ikke tale om domme, men i praksis fungerede nævnenes afgørelser som domme), tegner der sig for os et ejendommeligt billede af tidens retstilstand. Som nævnt var de 26 af de underkendte domme blevet afsagt af nævn. Disse var som ovenfor omtalt stort set blevet ophævet eller dog væsentligt begrænset i deres funktionsområde i medfør af Christiern den andens landlov og bylov. Da disse to love trådte i kraft henholdsvis senest den 22.12.1521⁵ og 6.1.1522, og da Mogens Gøye først den 10.4.1522 afsluttede sine underkendelser af nævnsafgørelser, kunne man rejse det spørgsmål, om disse nævnsafgørelser er blevet afsagt efter de to loves ikrafttræden. I så fald kunne man opstille den formodning, at afgørelserne måtte anses for stridende mod gældende ret på det tidspunkt, da Mogens Gøye foretog sin rejse. Som grundlag for at anse de af nævnene afsagte kendelser for at være afsagt efter de to loves ikrafttræden kunne anføres bestemmelsen i Thords artikler 25, hvorefter fristen for underkendelse

⁵ Landloven er trådt i kraft senest den 22.12.1521, idet den er blevet benyttet i praksis på dette tidspunkt, jfr. Pasternak, anf. arb., s. 194 med note 13, og nærv. arb. s. 315, note 24.

i anden instans af nævnsafgørelser er ansat til seks uger.⁶ Da Mogens Gøyes første underkendelse af en nævnsafgørelse fandt sted den 1.3.1522, må nævnsafgørelserne, i det omfang art. 25 i Thords artikler er blevet fulgt, have fundet sted efter 6.1.1522. Som yderligere begrundelse kunne måske anføres en almindelig retskonservatisme hos de jydsk bønder, som ikke straks ved de nye, revolutionerende loves fremkomst har lagt en århundrede gammel retstradition bag sig. Således har C. Paludan-Müller påvist, at endnu i 1526 fandtes der sandemænd, som dømte om markskel, til trods for at dette var blevet forbudt i Christiern den andens håndfæstning fra 22.7.1513.⁷ Sætter vi Mogens Gøye ind i denne situation, forstår vi for det første formålet med hans rejse, som ville være at tvinge endnu eksisterende nævn ud af funktion. For det andet ville vi kunne forklare, hvorledes det har kunnet lade sig gøre for Mogens Gøye at afsige så stort et antal domme som tilfældet er indenfor så kort et tidsrum som seks uger: Hvis et betydeligt antal af de underkendte domme er blevet underkendt af rent formelle grunde, har det ikke været nødvendigt for Mogens Gøye at behandle disse sager i realiteten, men han har været i stand til at afsige en underkendelsesdom alene på grundlag af et processuelt kriterium. Og for det tredje ville vi samtidig kunne give en rimelig forklaring på, hvorfor et så relativt stort antal nævnsafgørelser er blevet underkendt i anden instans. Konsekvensen af disse betragtninger ville være, at vi ville kunne påvise, at Mogens Gøye i det mindste indirekte havde anvendt den i AM indeholdte lovtekst, in casu de nye retsplejebestemmelser, som ophævede nævnenes funktion.

Forskellige grunde taler imidlertid imod en sådan hypoteses rigtighed. I oversigten er anført, hvilke udtryk sagfaldslisten anvender for at karakterisere de pågældende 43 sager, som Mogens Gøye har afgjort. Betragter vi de ca. 26 anden instans domme, hvor afgørelser fældet af nævn underkendes, er der i visse tilfælde blot anført det rent faktiske sagsforhold, som f. eks. i sag nr. 14, hvor der står: »for ran neffninge i for^{ne} herrjt, som swor Per Skram ran offuer ock bleffue fælde«. I andre tilfælde bruges samme passus blot med tilføjelsen »mett vrette«, som f. eks. i sag nr. 15. I nogle få tilfælde er der derimod ganske klart tale om en realitetsbedømmelse i anden instans, som f. eks. i sag nr. 1 og 2, hvor det anføres, at henholdsvis sandemænd og ransnævninge har »gjort et falsk tov«. En realitetsbehandling har antagelig også fundet sted i

⁶ Jfr. Danmarks gamle Landskabslove IV, 1961, s. 410.

⁷ Jfr. C. Paludan-Müller: Jens Andersen Beldenak, 2. udg., 1837, s. 142-43. Håndfæstningen er trykt i Aarsberetninger fra Geheimearchivet II, 1856-60, s. 56 ff.

sag nr. 29, hvor der står, at sagen var »tvivlsom«. Endelig må en underkendelse af rent processuelle grunde anses for udelukket i sag nr. 32, hvor otte herredsnævninge ud af ialt 12 bliver domfældt af Mogens Gøye, hvorimod de resterende fire synes at blive frikendt. Her kan de otte naturligvis ikke være blevet domfældt, blot fordi de har afsagt dom qua nævn, når de øvrige fire, som også har tilhørt nævnet, går fri. Hertil kommer at den blotte anvendelse af ordene »med urette« på daværende tidspunkt undertiden indicerer, at en realitetsbedømmelse har fundet sted.⁸ Ligeledes er det tvivlsomt, hvorvidt den i Thords art. 25 anførte seks ugers frist er blevet efterfulgt i praksis.⁹ Endelig kan anføres endnu en omstændighed, som taler imod eller dog svækker den opstillede formodning om en rent processuel underkendelse. Sagfaldslistens primære formål har naturligvis været at tilvejebringe en fortegnelse over en række beløb, som Mogens Gøye på kongens vegne kunne indkassere. Disse beløb er bødestrafte, som de i anden instans domfældte nævn – foruden naturligvis de af Mogens Gøye i første instans domfældte personer samt de i anden instans domfældte personer, der ikke havde optrådt som medlemmer af nævn – er blevet idømt af Mogens Gøye. Kunne man tænke sig, at disse bødestrafte var blevet idømt, fordi der var blevet handlet i strid med den nye rigslovgivnings procesregler, ville disse bøder i sig selv indicere, at underkendelsen var sket af processuelle grunde. Imidlertid forholder sagen sig således, at til trods for at Jyske Lov ikke indeholder nogen hjemmel til at pålægge nævninge og sandemænd bøder, men kun taler om fortabelse af hovedlod eller boslod,¹⁰ har Mogens Gøye haft hjemmel i retspraksis gennem hele senmiddelalderen til at pålægge nævninge og sandemænd etc., der havde begået fejl, bødestrafte.¹¹ Konklusionen af de anførte betragtninger må derfor blive, at grundlaget for at verificere den nævnte hypotese forekommer utilstrækkeligt.

Spørgsmålet bliver herefter, om der foreligger nogen anden mulighed for at påvise en forbindelse mellem sagfaldslisten og AM. Inden vi går over til en undersøgelse af AM og dets enkelte bestanddele for at betragte spørgsmålet fra denne side, vil det imidlertid være praktisk at

⁸ Jfr. P. J. Jørgensen: Biskop og bedste Bygdemænd, Tidsskrift for Rettsvitenskap, 1944, s. 110.

⁹ Jfr. P. J. Jørgensen, anf. arb., s. 105.

¹⁰ Jfr. Danmarks gamle Landskabslove II, 1933, Jyske Lov II, 7 og 41, jfr. 78.

¹¹ Jfr. her Allen: De tre nord. Rigers Hist., 1864, 5. bog, 1. afsnit, s. 24, samt noter s. 420. Endv. J. E. Larsen: Samlede Skrifter, 1861, 1. afd., 1. bind, s. 529 og 530, der henviser til Kolderup-Rosenvinge: Gl. danske Domme, 1842-48, II, s. XXIII.

rekapitulere situationen: Hvidtfeldt mente at kunne påvise en forbindelse mellem sagesfaldslisten og AM under henvisning til seddelsystemet. Dette har Pasternak anfægtet. Vi har derefter søgt at opstille den formodning, at underkendelsen af de 26 nævnsdomme alene var sket på et processuelt grundlag, men har måttet forlade denne hypotese. Endelig har Pasternak meget nøje gennemgået samtlige 43 domme og er kommet til det resultat, at »alle de afsagte domme er eller kan være uden forbindelse med landloven. Det gælder de domme, hvor Mogens Gøye har virket som 2. instans, især de 24 underkendelser af nævn. Alle de 43 domme er jo som nævnt afsagt på et tidspunkt, hvor landloven forlængst har været i kraft; men begge de mss vi har bevaret, AM og Ul, har kapitler, som strider mod dommene, således kap. 39 i AM og tilsvarende kap. 57 i Ul, der forbyder sandemænd eller nævn at sværge eller granske om drab; men dom nr. 41 går ud over sandemænd, som har svoret falsk i en drabssag«. ¹² Såvidt jeg kan se, indeholder den citerede tekst en uklarhed: Pasternak må enten sigte til de af Mogens Gøye afsagte domme eller til de af nævnene afsagte kendelser. Har hans bemærkninger relation til de af Mogens Gøye afsagte domme, som er de eneste, der er relevante for det foreliggende spørgsmål, som går ud på, hvorvidt Mogens Gøye har anvendt AM eller ej, er hans bemærkning ikke korrekt: Hverken Ul eller AM har kapitler, hvis indhold strider mod nogen af Mogens Gøye afsagt dom. Har derimod den citerede tekst relation til de af nævnene afsagte kendelser, er det vel rigtigt, at både Ul og AM indeholder kapitler, som forbyder nævn at afsige kendelser, men denne kendsgerning har ingen relevans overfor den foreliggende problemstilling, som udelukkende omfatter Mogens Gøyes domme, hvilket Pasternak også i indledningen af den citerede tekst anfører. Pasternak fortsætter: »Hvad angår de øvrige sager, hvor Mogens Gøye har virket som 1. instans, drejer de sig alle om forhold, som landloven (mss AM og Ul) ikke kommer ind på – forsåvidt sagforholdet er tydeligt formuleret i sagesfaldsregistret«.

Vort foreløbige resultat må herefter være, at det ikke er lykkedes at påvise en sikker sammenhæng mellem AM og sagesfaldsregistret. Kun så meget står fast, at vi ved, at Mogens Gøye fra 1.3. til 10.4.1522 i 43 tilfælde har afsagt dom eller er indgået på forlig. Vi vender os derfor mod AM for at undersøge, hvorvidt en forbindelse mellem en eller flere af dette håndskrifts bestanddele og sagesfaldsregistret lader sig påvise.

¹² Pasternak, anf. arb., s. 201.

II

Fuldmagten i AM.

HÅNSKRIFTET AM indeholder flere bestanddele: Først kommer en prolog, som med enkelte mindre afvigelser er den samme som bylovens. Prologen går dernæst uden nogen afbrydelse over i en fuldmagt til Mogens Gøye, således at prolog og fuldmagt udgør en enhed. Derefter følger selve lovteksten, som rummer 111 kapitler. Pasternak har påvist, at kapitlerne 105–111 er et selvstændigt indskud i kap. 104. Disse syv kapitler handler om den såkaldte profos, som i medfør af fuldmagten skulle følge med Mogens Gøye og hans selskab. Endelig følger en epilog, der bortset fra en datum-formel, som savnes i AM, har fuldstændig verbaloverensstemmelse med epilogen i Ul.

Betragter man uden forudfattet mening håndskriftet, må man nærmest opfatte det som en håndbog, der har været beregnet på at skulle bruges i praksis af Mogens Gøye. I så fald er det naturligvis en stødende tanke, at den i håndskriftet indeholdte lovtekst er et udkast til landloven, således som Pasternak hævder, og ikke en afskrift af den endelige landlov, således som Hvidtfeldt mener. Det er vanskeligt at forstå, hvad formålet skulle have været med at overdrage Mogens Gøye et sådant udkast, især når den umiddelbart foran anbragte fuldmagt tages i betragtning.

Med hensyn til indholdet af denne fuldmagt er det første problem, der må løses, spørgsmålet om, hvorvidt fuldmagten hjemler en bemyndigelse til at afsige dom. Hvidtfeldt besvarer dette spørgsmål bekræftende, Pasternak derimod benægtende. Det fremgår af fuldmagtens tekst, at Mogens Gøye skal optræde på kongens vegne, »att handt paa wore wegnæ schall ferdis trinth omkringh her wti landhett«. Såvidt jeg kan se, må dette indicere, at Mogens Gøye har haft den kongen gennem hele middelalderen tilkommende domsmyndighed, som havde hjemmel i lang tids ubrudt retspraksis.¹³ Denne fortolkning bestyrkes yderligere af den forudgående del af fuldmagtens tekst, der indleder med at udtale, at da kongen ikke selv personligt kan være til stede her i landet og erfare om loven bliver holdt . . . »ocsaa paa thet ath fattighe menniske ey skulle trenghiss thill at søghe theres reth hoess oss medt kosth oc theringh, nar wii stedd hæ ære i ander landhe, tha haffue wii beffalitt oss elskelighe her Maghens Giødhæ, ridder, wor mandt oc raadt, Danmarckis rigis marschalck, att handt paa wore wegnæ etc.«. Der tales altså om, at ind-

¹³ P. J. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1947, s. 519–20.

byggerne skal kunne søge deres ret hos kongen eller in casu hos Mogens Gøye, hvilket må have til nødvendig forudsætning, at Mogens Gøye på kongens vegne er i stand til at give dem deres ret, hvilket næppe kan ske uden en domsafsigelse. Endelig kan anføres som vigtigste argument for, at der virkelig er tale om en domskompetence, den bestemmelse i fuldmagten, der handler om, at en profos, »som wii ther thiill skickindis worder«, som altså specielt er beskikket Mogens Gøye, skal følge med denne »at straffe wretwishet och reffzæ skalckæ«. Profossen skal med andre ord fungere som Mogens Gøyes eksekutor af loven, hvilket må have til forudsætning, at lovens overtrædelse er fastslået, hvad der igen kun kan ske ved dom. Særlig må fremhæves, at da profossen specielt er beskikket Mogens Gøye, vil det være ejendommeligt at tænke sig, at den dom, der var en forudsætning for, at profossen kunne træde i aktion, skulle afsiges af andre end Mogens Gøye selv. Til sidst skal der gøres opmærksom på, at sagesfaldsregistret indeholder et utvetydigt vidnesbyrd om, at Mogens Gøye få uger efter at landloven var trådt i kraft i ikke mindre end 43 tilfælde faktisk har udøvet domsmyndighed. Da det er klart, at en sådan domskompetence måtte forudsætte en speciel fuldmagt fra kongens side, er det forsvarligt at anse den for afhjemlet netop ved den foreliggende fuldmagt. Resultatet af denne undersøgelse må herefter være, at der ikke forligger nogen rimelig grund til at betvivle, at Mogens Gøye i medfør af fuldmagten i AM har haft en bemyndigelse til at afsige dom (og til at underkende domme afsagt i første instans).

Pasternak betvivler som nævnt, at fuldmagten bemyndiger Mogens Gøye til at afsige dom, omend han ikke kategorisk vil afvise denne mulighed. Endvidere er han af den opfattelse, at fuldmagten indeholder en meget væsentlig personel indskrænkning. Det drejer sig om forståelsen af følgende bestanddel af fuldmagtens tekst: »Thislighisthe skall handt (d.v.s. Mogens Gøye) medt thee andre szom ther tiill ordineritt och ther tiil skickedhæ flytthelighen forfare, vm noghen aff wor och kronenss thieners rettighet forthiess eller forsømmess, och thet taghe paa skriffther och forskicke thet thiill wor landzdommere, att handt oc the andre hielpper thennem szaa møgett som logh oc reeth ær, och nar handt forfarer att landzdommere haffuer giortt ther wdj szaa møgett som rett ær, tha schall han thet wdsletthæ vtaff syen bogh och registher«. Til forståelse af tekstens udtryk »wor och kronenss thienere« henviser Pasternak s. 198 note 1 til W. Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Aarh., s. 511 ff., og fortolker på grundlag heraf det nævnte udtryk som dækkende selvejere og kronens fæstere eller blot en af delene. Pasternak

udlægger herefter det citerede tekststykke således, at selv om Mogens Gøye har været i stand til at afsige dom, så har han i hvert fald ikke været berettiget til at afsige dom over de nævnte persongrupper. Fuldmagten har derfor under alle omstændigheder været underkastet denne væsentlige begrænsning. Efter Pasternak bliver resultatet derfor, at »hvis de 43 afsagte domme ikke direkte skal stride mod fuldmagten, så kan de ikke være afsagte over kongens og kronens bønder, men kun over fæstebønder under adel og evt. kirke«. ¹⁴ Det er ganske vist ikke lykkedes Pasternak at aflæse af sagfaldslisten, hvilken slags bønder der er blevet domfældt, men han mener dog, at det i overensstemmelse med Jyske Lov er overvejende sandsynligt, at i hvert fald de domfældte sandemænd og nævninge har været selvejere eller dog fælligsbryder, men ikke fæstere.

Helt bortset fra den kendsgerning, at det ikke kan ses af registret, hvilke bønder de 43 domme er fældet over, kan den af Pasternak givne fortolkning af det citerede stykke i fuldmagten næppe være rigtig. Som nævnt indeholder fuldmagten en almindelig beføjelse for Mogens Gøye til at kontrollere om loven overholdes og til i givet fald at afsige dom. Dette er fuldmagtens primære indhold. Den bestemmelse, som er citeret ovenfor, og hvorefter Mogens Gøye i de tilfælde, hvor han konstaterer, at »wor och kronens thieneres« (altså kronens fæsteres og/eller selvejeres) rettigheder forties eller forsømmes, skal henvise sådanne sager til landsdommerens afgørelse, indeholder ingen personel begrænsning i den Mogens Gøye tildelte fuldmagt til at afsige dom – men derimod en saglig begrænsning. Det omhandlede citat drejer sig om et helt andet spørgsmål, nemlig om de tilfælde, hvor Mogens Gøye konstaterer, at kongen og hans fæstere (evt. selvejere) ikke får, hvad der tilkommer dem. Der siges intet om, at rigets selvejere eller kronens fæstebønder skal være unddraget den Mogens Gøye som kongens stedfortræder tillagte domsmyndighed i de tilfælde, hvor han konstaterer, at disse persongrupper ikke overholder gældende ret. Hvis Pasternaks opfattelse var rigtig, ville konsekvensen være, at kongens stedfortræder, der var sendt ud i riget for at øve ret og påse lovenes overholdelse, var afskåret fra at domfælde kongens egne bønder og var henvist til blot at udøve sine funktioner overfor adelens og kirkens bønder. Meningen med den citerede tekst må være den, at sager, der drejer sig om, hvorvidt kongens fæstere (og evt. selvejere) får opfyldt deres retligt begrundede krav eller ej, af Mogens Gøye skal henvises til den neutrale landsdommer. Teksten inde-

¹⁴ Pasternak, anf. arb., s. 200.

holder således den meget rimelige bestemmelse, at Mogens Gøye som kongens stedfortræder ikke skulle være både part og dommer i samme sag; men den indeholder derimod ikke nogen regel, der fratager Mogens Gøye domsmyndigheden over kronens bønder (evt. selvejere), når de måtte have forbrudt sig mod gældende ret.

Vi vender herefter tilbage til vort udgangspunkt, som var at undersøge, hvorvidt der lod sig påvise en forbindelse mellem den i AM indeholdte fuldmagt og sagesfaldsregistret. Resultatet af den foretagne undersøgelse må være, at en sådan sammenhæng lader sig påvise. På den ene side en fuldmagt, der uden personel begrænsning bemyndiger Mogens Gøye til på kongens vegne at afsige domme, og som forefindes i et håndskrift, der efter alt at dømme må være nedskrevet omkring tiden for landlovens ikrafttræden (herom senere). På den anden side et sagesfaldsregister, der klart dokumenterer, at Mogens Gøye i tiden 1.3.–10.4. 1522 – altså godt et par måneder efter landlovens ikrafttræden¹⁵ – faktisk har afsagt en række domme, hvilket må have forudsat en fuldmagt fra kongens side. Det må herefter fastslås, at den i AM indeholdte fuldmagt er blevet benyttet i praksis. Dette må i sig selv bestyrke den formodning, at også den i AM sammen med fuldmagten indeholdte lovttekst er blevet benyttet i praksis. Næste skridt i vor undersøgelse må derfor være et forsøg på at påvise en forbindelse mellem sagesfaldsregistret og lovtteksten i AM.

III

Lovteksten i AM.

HVERKEN Hvidtfeldt eller Pasternak har kunnet anvise nogen bestemmelse i den i AM indeholdte landlovtekst, som nødvendigvis må have ligget til grund for blot en eneste af de af Mogens Gøye afsagte 43 domme. Pasternak konkluderer (s. 201) efter i detaljer at have gennemgået samtlige domme, beskrevet deres sagsforhold og sammenholdt dette med lovtteksten i AM, »at det kan ikke bevises, at der er blevet dømt efter noget kapitel i AM . . .«.

De afsagte domme lader sig inddele i tre grupper: For det første de domme, som af Mogens Gøye er blevet afsagt i første instans. For det andet de domme, som han har afsagt i anden instans, men hvor ikke nævn eller medlemmer af nævn er blevet domfældt. For det tredje de

¹⁵ Se om dette tidspunkt H. Matzen: *Dansk Retshistorie*, 1897, s. 258; J. Oskar Andersen: *Overfor Kirkebruddet*, 1917, s. 144 ff.; Allen: *Særtryk af Vidensk. Selsk. Skr. 5. R. III*, 1867, s. 22–23 (efterflg. henv. til Allen refererer til dette arbejde).

domme, ialt 26, der er blevet afsagt over medlemmer af forskellige nævn. Det er vistnok rigtigt, at der i de to første grupper, der omfatter ialt 17 domme, ikke lader sig påvise en dom, som er afsagt i henhold til AM. Med hensyn til dommene i gruppe tre synes forholdet imidlertid at være et andet. Som Pasternak (s. 202) gør opmærksom på, er der umiddelbart en vis lighed mellem Mogens Gøyes underkendelsesdomme og den domsfunktion, som »biskop og bedste bygdemænd« hidtil havde udøvet. I denne forbindelse citerer Pasternak, hvad P. J. Jørgensen i sin tidligere omtalte artikel i Tidsskrift for Rettsvitenskap (s. 101) har skrevet om denne institution: »Det anførte viser, at Biskop og Bygdemænds Kompetence i Slutningen af Middelalderen ikke har været strengt begrænset til at prøve Bevishandlinger, men at man undertiden ligefrem har benyttet dem som en Overinstans, for hvilken man kunde indanke de underordnede Domstoles Afgørelser. De kom herved til at optræde i Konkurrence med Landstinget, som i Datidens Lovgivning forudsattes at være den normale Appeldomstol i Forhold til Herredstingene og de med disse ligestillede Ting, men vistnok i Praksis kun spillede en ringe Rolle som saadan. Hvor almindeligt det har været at benytte dem paa denne Maade, kan dog ikke afgøres paa Grundlag af det foreliggende Materiale«.

Vender vi os herefter til lovteksten i AM, finder vi to kapitler, der omhandler dette spørgsmål, nemlig kap. 8 og 9. Kap. 8 lyder som følger: »Item om noghen biscop haffuer tiiltall tiil noghen neffnder, tha skall oss elskelige N medt thendt, hannom fylgher, taghe fleræ gode mendt till thennom och höræ thendt sagh for thennom och skillighe thennom att medt retthæ«. Kap. 9 indeholder i sit første afsnit en bestemmelse, der forbyder biskop og bygdemænd at stævne sandemænd, ransnævninge, herredsnævninge eller noget andet nævn for sig, med mindre kongen personligt eller hans repræsentant er til stede. Meningen med disse to kapitler tilsammen er altså følgende: If. kap. 9 må biskoppen ikke stævne noget nævn for sig, med mindre kongen selv eller hans repræsentant er tilstede – men altså godt i den situation, hvor kongen/hans repræsentant er tilstede. Men netop i denne situation bliver bestemmelsen i kap. 8 aktuel: Når biskoppen har stævnet et nævn for sig, »haffuer tiiltall tiil noghen neffnder«, da skal »oss elskelige N medt thendt, hannom fylgher, taghe fleræ gode mendt till thennom och höræ thendt sagh for thennom och skillighe thennom att medt retthæ«. Forsøger vi at sætte Mogens Gøyes navn ind i kap. 8 i stedet for »N«, får vi følgende mening: Når kongens repræsentant, in casu Mogens Gøye, er til

stede, må biskoppen stævne nævn for sig (kap. 9), og når så indstævnte indfinder sig for biskoppen, da skal Mogens Gøye sammen med andre gode mænd påhøre sagen og skille dem ad med rette, d.v.s. fælde dom. Det må understreges, at kap. 9 kun giver biskoppen en bemyndigelse til at stævne – ikke til at dømme i anden instans. Hvad der efter stævningen videre skal ske i sagen, bestemmer kap. 8: Når biskoppen har stævnet eller rejst tiltale, da skal 1) os elskelige Mogens Gøye 2) sammen med den, som følger ham, 3) tage flere gode mænd til sig, 4) høre sagen for sig og 5) skille dem ad med rette, altså afgøre sagen. »Oss elskelige N«, in casu Mogens Gøye, skal med andre ord indtræde i den biskoppen og bedste bygdemænd hidtil tilkommende kompetence til at dømme nævn i anden instans. Med hensyn til, hvilken kompetence der tilkom biskoppen og bedste bygdemænd, henvises til ovenfor citerede udtalelse af P. J. Jørgensen. Der er altså direkte i loven hjemlet kongens repræsentant en adgang til qua anden instans henholdsvis at dømme og underkende nævn og nævnsafgørelser. At »Oss elskelige N« for Jyllands vedkommende har været Mogens Gøye forekommer evident. Fuldmagten indeholder, som vi har set, en bemyndigelse for Mogens Gøye til at afsige dom eller til at underkende en i første instans afsagt dom som kongens stedfortræder: »thi har vi befalet os elskelige Mogens Gøye etc.«. På samme måde skal if. fuldmagtens bestemmelser en anden person drage omkring på Fyen, Sjælland og Skåne. Jævnfører vi endvidere teksten i kap. 8 og fuldmagten med indledningen til sagefaldsregistret, hvor der står: »Registher paa hwes sagefald myn herre wort loffuit, then stwnd her Mogens met the andre gode mend, hanum til giffne waare«, ser vi fuldstændig klart forbindelsen mellem fuldmagt og kap. 8 indbyrdes og mellem fuldmagt og kap. 8 på den ene side og sagefaldsregistret på den anden side.

Hvad der er foregået i praksis er altså følgende: I. Biskoppen har i henhold til kap. 9 i AM stævnet diverse nævn for sig, hvilket han har været berettiget til, da Mogens Gøye som kongens repræsentant var til stede. II. Mogens Gøye har i henhold alene til sin fuldmagt afsagt dom i 15 tilfælde i første instans. III. Mogens Gøye har qua anden instans (i lighed med den tidligere biskoppen og bedste bygdemænd tilkommende kompetence) i henhold til kap. 8 i AM underkendt 26 domme afsagt af nævn i første instans. IV. Mogens Gøye har qua anden instans i henhold alene til sin fuldmagt underkendt to domme afsagt i første instans. Resultatet af denne dommervirksomhed fremgår af sagefaldsregistret, der oplyser, at Mogens Gøye i tiden fra 1.3. til 10.4.1522 har afsagt

43 domme, heraf underkendt 26 domme afsagt af nævn, og at han har pålagt de pågældende domfældte personer forskellige bødestrafte, herunder specielt de domfældte nævnsmedlemmer bøder med hjemmel i lang tids retspraksis (jfr. ovenfor). Begivenhedsforløbet er således perfekt hjemlet i vore kilder, dels i fuldmagten i AM, dels i kap. 8 og 9 i den i AM indeholdte lovtekst, og dels i sagesfaldsregistret. Vi kan derfor drage den konklusion, at der lader sig påvise en forbindelse mellem den i AM indeholdte lovtekst og sagesfaldslisten. Endvidere kan vi fastslå, at såvel fuldmagt som lovtekst er blevet benyttet i praksis af Mogens Gøye, og at derfor den i AM optagne lovtekst er en afskrift af den endelige landlov.

Rent logisk er det ganske vist muligt at hævde, at Mogens Gøye i samtlige domme kun har benyttet sin i generalfuldmagten hjemlede dommerkompetence uden at bruge den mere specielle (og derfor snævrere) befuldmægtigelse, som er hjemlet i AM 8 og 9. Når imidlertid henses til, at Mogens Gøye i over halvdelen af de afsagte domme (26 ud af 43) netop har domfældt nævn, for hvilke AM 8 og 9 specielt indeholder bestemmelser om tiltalerejsning og domfældelse, kan denne mulighed lades ude af betragtning. Omvendt kunne man rejse det spørgsmål, hvorvidt det er berettiget, således som det er sket ovenfor (se s. 305), at fortolke den i AM indeholdte fuldmagtstekst, som er sammenskrevet med prologen, udfra de rent faktiske kendsgerninger, som sagesfaldslisten oplyser os om, når vi nu har konstateret, at også selve loven indeholder en domsfuldmagt, i henhold til hvilken der er afsagt dom. Hertil må svares, at bemyndigelsen i henhold til generalfuldmagten som netop omtalt er af videre omfang end den i kap. 8 indeholdte, som kun bemyndiger Mogens Gøye til at afsige dom qua anden instans overfor diverse nævn, hvorimod den almindelige fuldmagt i forbindelse med lovens prolog ikke er underkastet sådanne begrænsninger. Som vi har set, er der en lang række af de af Mogens Gøye afsagte domme, som ikke lader sig henføre til kap. 8, men som derimod har hjemmel i generalfuldmagten. Endelig kunne der måske ud fra en juridisk betragtning rejses den indsigelse, at da AM 8 er en formel kompetenceregulering eller en processuel bestemmelse, men ikke en materiel retsregel, har Mogens Gøye ikke kunnet lægge den til grund for sine retsafgørelser, men at han blot er blevet konstitueret til dommer i henhold til en fuldmagtsbestemmelse i lovteksten i AM. Udfra en historisk betragtning af forholdet kan resultatet dog næppe udtrykkes på anden måde, end at Mogens Gøye i 26 tilfælde har dømt i henhold til en fuldmagt, hjemlet i AM 8, og at han

derfor i det mindste indirekte har benyttet den i AM indeholdte lovtekst på sin rejse.

Det kan samtidig tilføjes, at de vanskeligheder, som vi mødte ved forståelsen af generalfuldmagten med hensyn til dens upræcise formulering af den Mogens Gøye tilkommende dommerkompetence, lettere lader sig løse, når vi tager i betragtning, at udstederen af generalfuldmagten må antages at have haft kendskab til kap. 8 i landloven. Når hovedformålet med Mogens Gøyes rejse antagelig har været at optræde som dommer i anden instans over diverse nævn, hvilken kompetence var hjemlet i AM 8, kan dette have været medvirkende til, at den almindelige fuldmagt ikke er blevet formuleret med ønskelig klarhed. Når koncipisten har været vidende om indholdet af AM 8 og om hovedformålet med Mogens Gøyes rejse, har det været naturligt for ham at stille mindre strenge krav til formuleringen af den almindelige fuldmagts bestemmelser.

Til slut skal blot for en ordens skyld anføres, at en bestemmelse svarende til kap. 8 i AM hverken findes i Ul eller i byloven. Når en sådan regel ikke er optaget sidste sted, er grunden naturligvis den, at institutionen »biskop og bedste bygdemænd« ingen eller dog kun ganske ringe rolle spillede i købstæderne. Pasternak mener ganske vist (s. 213), at kap. 8 indgår i kap. 19 i Ul, som igen har en parallel i bylovens kap. 82. Denne opfattelse er afgjort forkert, således som det senere skal påvises (se s. 327). Optagelsen i AM af kap. 8 må ses på baggrund af den almindelige utilfredshed, der i tiden efter 1500 herskede omkring »biskop og bedste bygdemænd« ikke så meget på grund af selve institutionens eksistens og funktion som appeldomstol som på grund af den indflydelse, som kirken gennem biskoppen var i stand til at udøve på rent verdslige retsspørgsmål, især ejendomstrætter.¹⁶ Af den såkaldte »Optegnelse«, som er fra denne tid, og som må antages at indeholde et forarbejde til enkelte sider af landloven, fremgår således, hvilke motiver der har været afgørende for lovgiveren, da AM 8 blev indsat. Det hedder heri: »Item Bisperne wille, ath, hwat the dømme meth Bymendh, skall være Logs Endhe, then menig Mand mien, ath huat ther dømmes saa wloffligh for Wild eller Gaffue skyldh, will thet icke wndgielle, men nydhe wor nadigste Herres och Rigens Raads Dom ther paa«.¹⁷

Hermed er første del af vor undersøgelse forbi. Tilbage står dels at

¹⁶ Jfr. P. J. Jørgensen, anf. arb. i T. f. R., 1944, s. 122.

¹⁷ Aftrykt i Danske Magazin VI, 1752, s. 359 f. Jfr. J. Oskar Andersen, anf. arb., s. 140-41.

undersøge, hvorfor der ikke i AM er anført nogen dato, hvilket Hvidtfeldt og Pasternak har givet hver sin forklaring på uden dog at nå frem til en tilfredsstillende løsning, dels at behandle den meget grundige indholdsanalyse, som Pasternak har foretaget af lovteksten i AM sammenlignet med landlovudkastet i Ul.

IV

Den manglende datering i AM.

DEN FORKLARING, som Hvidtfeldt giver på den manglende datering i AM, går ud på, »at afskrivningen har fundet sted inden den endelige udstedelse, idet man fra regeringens side har haft travlt med at føre loven ud i livet og derfor ønsket, at Mogens Gøye skulle begynde sin virksomhed i Jylland, straks loven var trådt i kraft. At han ikke gjorde dette, men som vi senere skal se, første gang fældede dom derefter 1. marts 1522, er en sag for sig; af en eller anden grund må han være blevet forhindret i at begynde før«. ¹⁸ Det synes dog, som om Hvidtfeldt ikke selv føler sig helt overbevist om hypotesens rigtighed, idet han aller sidst i sin afhandling udtaler: »når undtages spørgsmålet om datering, er det herigennem [d.v.s. gennem at fastslå at AM er en afskrift af landloven] blevet muligt for os at løse de væsentligste af de mange tvivlsspørgsmål etc.«. ¹⁹ Pasternak følger samme tankebaner som Hvidtfeldt; han skriver herom: »Men da AM mangler datum, må man gå ud fra at dets forlæg også har gjort det, dvs. at det på det tidspunkt, da AM blev skrevet, endnu ikke var blevet udsendt som gældende lov«. ²⁰

Som vi ovenfor har set, må det betragtes som givet, at AM indeholder en afskrift af den gældende landlov. Det er endvidere konstateret, at AM er blevet brugt af Mogens Gøye på hans rejse, der begyndte den 1. marts 1522. Ser vi derfor et øjeblik bort fra den kendsgerning, at AM mangler datering, og spørger vi, hvornår AM med størst sandsynlighed kan antages at være nedskrevet, må svaret blive, at nedskrivningen har fundet sted efter lovens ikrafttræden (som senest fandt sted den 22. december 1521), men før rejsens påbegyndelse den 1. marts 1522. Det er vel endog overvejende sandsynligt, at tiden for nedskrivningen ligger nærmere 1. marts end tiden for lovens ikrafttræden, da AM jo netop blev udarbejdet med henblik på rejsen. Da formodningen med

¹⁸ Hvidtfeldt, anf. arb., s. 165.

¹⁹ Sst., s. 166.

²⁰ Pasternak, anf. arb., s. 201.

andre ord må være for, at AM er blevet nedskrevet efter landlovens ikrafttræden, rejser det spørgsmål sig, om der kan gives en rimelig forklaring på, at AM mangler datering, selv om nedskrivningen har fundet sted efter lovens udstedelse.

Dette spørgsmål fører naturligt over i et andet: Hvor kunne en datering tænkes anbragt i håndskriftet? Der foreligger her to muligheder: Enten efter prologen (således som byloven har det) eller efter epilogen (således som landlovudkastet Ul har det). Det vil være nødvendigt at se nærmere på disse alternative muligheder.

Slutningen af prologen i AM lyder som følger: »Huilcken ordinantz och skickelssæ wii alworlighen wille och strengheleghen biwde, at szaa aff alle wbrødelighen holdis skall wti alle pwnther och articklæ, szom her efftherfylgger«. Disse ord har fuldstændig verbaloverensstemmelse med bylovens prolog. Efter disse ord, men før fuldmagtens begyndelse, følger i AM et indskud, der lyder således: »Och skulle alle rætthe sigh effther thiissæ effther^{ne} artickler och icke effther loghen i tiissæ sagher som these articklær och pwnther er anrörindis. Och skall ther effther rettes och dømness«. Disse sidste ord svarer til bylovens epilog og betyder, som Pasternak rigtigt bemærker, at modstridende lovgivning hermed ophæves. Efter dette indskud, men sammenskrevet med det, følger fuldmagtens begyndelse. Fuldmagtens tekst fortsætter, indtil selve lovtæksten begynder med den første af de 111 paragraffer. Vender vi herefter tilbage til det sidste stykke af prologen, som har verbaloverensstemmelse med bylovens prolog, og ser vi på, hvad der i byloven følger efter dette stykke, finder vi en datum-formel af følgende ordlyd: »Giffuit paa vort slot Kiöpnehaffn helge tree konningerdag, aar effther gudz byrdt tusinde femhundert uppa thet andet tiill tiuffuende. Under vort signet«. Da der som nævnt er en åbenbar sammenhæng mellem prologen i AM og bylovens prolog, måtte man også i AM efter prologen vente en datum-formel. Dette kan imidlertid af gode grunde ikke lade sig gøre, da prolog og fuldmagt (samt det lille indskud, der svarer til bylovens epilog) er sammenskrevet i eet stykke. Den eneste mulighed for at anbringe en datum-formel i forbindelse med prologen i AM ville således have været efter fuldmagten, umiddelbart før selve lovtæksten, men en datum-formel anbragt på dette sted ville ingen fornuftig mening have.

Som vi har set, består AM af tre forskellige bestanddele: En fuldmagt, landlovens tekst og syv kapitler, der alle omhandler den i fuldmagten særligt omtalte profos. Under forudsætning af, at nedskrivningen af AM har fundet sted efter landlovens udstedelsesdato, er det hævet over

enhver tvivl, at landloven har haft en i forhold til fuldmagt og profosbestemmelser uafhængig eksistens. Dette kan også med rimelighed antages om de to sidstnævnte bestanddele i deres indbyrdes forhold, selv om profos-reglerne har relation til fuldmagten. I så fald har der som forlæg for AM foreligget tre (i det mindste to) selvstændige dokumenter, nemlig en speciel fuldmagt for Mogens Gøye, en færdig udstedt landlov og en forordning om profossen. Disse tre dokumenter må alle have været daterede, og da der ikke foreligger nogensomhelst rimelig grund til at antage, at tre så forskellige dokumenter skulle være udstedt på samme dag, må de også have haft indbyrdes forskellige datoer. Men dette har medført, at skriveren af AM har stået overfor et problem, som overhovedet ikke lader sig løse: Nemlig at sammenskrive to eller tre forskellige datoer til een dato.

Der foreligger i denne situation kun to muligheder: Enten af anføre to forskellige datum-formler, hvilket forekommer unaturligt efter datidens tradition og i sig selv stødende, eller helt at undlade at anføre nogen dato. Stillet overfor dette valg har skriveren gjort det eneste naturlige: Han har foretrukket ikke at anføre nogen dato, hvilket han så meget roligere har kunnet gøre, som det drejede sig om udarbejdelsen af en håndbog, hvis ejer, Mogens Gøye, næppe kunne være i tvivl om, hvorvidt landloven var gældende ret eller ej på det tidspunkt, dette spørgsmål kunne blive aktuelt, nemlig den 1. marts 1522, da rejsen i Jylland påbegyndtes.²¹

Den anden mulighed for en datum-formels anbringelse i AM var som nævnt efter epilogen, men før registret. Nøjagtig det samme forhold som ved en datering efter prologen gør sig gældende her, men der foreligger tillige andre grunde til, at en dato ikke er anført efter epilogen.

Epilogen i AM har fuldstændig verbaloverensstemmelse med epilogen i Ul, som har den anbragt i kap. 141. Den eneste forskel er den manglende datum-formel i AM. Pasternak har på helt overbevisende måde

²¹ Det kan naturligvis ikke strengt logisk udelukkes, at Hvidtfeldts forklaring på den manglende datering er den rigtige. Det kan heller ikke udelukkes, at det lovhåndskrift, der dannede forlæg for AM, har foreligget i endelig udstedt udgave forsynet med dato, hvorimod fuldmagten kun har foreligget i udkast uden nogen datering. I så fald ville dog en anbringelse af landlovens datering efter fuldmagten ikke alene give indtryk af, at denne forelå endeligt udstedt, men også bevirke, at datoen måtte opfattes som dækkende tidspunktet for fuldmagtens udstedelse. Skriverens problem ville altså blive af samme art som ovenfor fremstillet. Den opstillede forklaring prætenderer ikke at være den eneste mulige, men den har den fordel, at den ikke udelukker, at AM er nedskrevet efter landlovens udstedelse, hvilket i sig selv forekommer at være det mest sandsynlige tidspunkt.

godtgjort, at epilogen i AM, som begynder med ordene: »Thii maa hwer mandt her widhæ att retthæ sigh effther«, er indskrevet i AM dels i dennes kap. 104, hvor nævnte ord alene er anført, dels efter kap. 111, som er selve landlovens sidste kapitel.²² Da skriveren af AM i sin afskrift af forlægget (altså landloven) har færdigskrevet kap. 104, som er det sidste kapitel, før de særlige kapitler om profossen begynder, og som også har verbaloverensstemmelse med Ul, nemlig dennes kap. 140, er han begyndt på epilogen. Det har åbenbart været hans agt fuldstændigt at sammen-skrive den egentlige lovtekst og epilogen, hvilket ses af, at der blot ved hjælp af et punktum er markeret en afbrydelse mellem lovtekst og epilog og ikke noget afsnit, som var at vente. Efter epilogens første ti ord er han imidlertid standset op og har ligesom for at markere afbrydelsen sat en lodret streg til højre i marginen. Han har derefter fortsat sin afskrivning i kap. 105 i AM, ikke af den afbrudte epilogtekst, men derimod af det forlæg, hvori de såkaldte profos-kapitler har stået, og som udgør et særskilt indskud i kap. 104 og i AM i det hele. Først efter kap. 111, som er det sidste profos-kapitel, markeres et afsnit, hvorefter resten af epilogen følger.

Epilogen i AM er således skåret over i to dele, men til trods herfor er det lykkedes skriveren at give epilog-teksten efter kap. 111 en i sig selv hvilende stilistisk form. Forholdet lader sig bedst anskue, hvis hele den første del af epilog-teksten citeres, og den af skriveren foretagne afbrydelse markeres med en streg. Samtidig vil ordet »Thenne«, som er første ord i epilogen efter kap. 111, blive skrevet med stort T, således som i AM, hvorimod det rimeligvis i forlægget for AM har været skrevet med et lille t, eftersom ordet forekommer midt i en sætning. Epilogens indledning lyder da som følger: »Thii maa hwer mandt her widhæ att retthæ sigh effther / Thenne forschriffnæ ordinandtz och skickelssæ szom forschriffwidt staaer, wille wii och strenghelighen biwdhæ att hwn aff alle andelighe och werdtzlighe, ehwat stadth werdigheydt eller skickelssæ thee wdti æræ, saa wbrødelighen wdti alle synæ pwnctther, ordt och artichller ligherwiiss som thee heer forschriffnæ staa, holdes skall etc.«. Medens den tilsvarende tekst i Ul har punktum efter ordene »szom forschriffwidt staaer«, har skriveren af AM tilsyneladende søgt at camouflere en tilsvarende sætningsadskillelse i AM: Den i AM efter de netop citerede ord anbragte streg kan læses som et komma, ligesom det første bogstav i det følgende ord »wille« kan læses som et lille w. Han har herved opnået, at sætningerne, der følger efter /, sprogligt hviler i sig selv.

²² Pasternak, anf. arb., s. 203.

Efter denne digression vender vi tilbage til spørgsmålet om dateringen. Efter epilogen skulle i analogi med epilogen i Ul, med hvilken der er verbaloverensstemmelse, en datum-formel følge. Denne har i Ul følgende formulering: »Giffuet paa vort slot Kiöbenhafn hellig trefoldigheds söndag, aar effter gudtz byurdt thusindne femhundrede paa eth och tiugende, vor riges og regentis uti thet syufuende aar«. I AM er imidlertid ingen dato anført, men skriveren har blot efter epilogens slutning skrevet ordet »Giffuidt« – nærmest som vi i dag ville skrive »etc. etc.«. Forklaringen på den manglende dato følger her samme linier som ovenfor. Profos-kapitlerne udgør et indskud i lovteksten, hvilket igen vil sige, at de har haft en af selve landloven uafhængig eksistens og måske har været nedfældet i en forordning med egen dato.²³ Da der samtidig ikke foreligger nogensomhelst rimelig grund til at antage, at denne forordning er blevet udstedt på samme dag som landloven (eller for den sags skyld som fuldmagten til trods for at profos-reglerne supplerer fuldmagtens bestemmelser om profossen, der skulle følge med Mogens Gøye), har skriveren været stillet overfor samme uløselige problem, som da han skulle indføre en dato-bestemmelse mellem prologen og landlov-teksten: En datering efter epilogen i AM ville nødvendigvis have relation til både landloven, fuldmagten og profos-kapitlerne, og derfor kunne en dato-formel overhovedet ikke anbringes på dette sted, med mindre alle tre forlæg var udstedt på samme dag og sted.

Konklusionen af vore betragtninger må herefter blive, at det er AM's karakter af håndbog, omfattende flere forskellige, af hinanden oprindeligt uafhængige retsdokumenter, der har medført, at AM savner en datering. Denne forklaring er fuldt ud i overensstemmelse med den i sig selv mest sandsynlige formodning om, hvornår AM er nedskrevet, nemlig i tiden op mod 1. marts – altså et par måneder eller mere efter landlovens ikrafttræden.

Hermed skulle vor undersøgelse for så vidt være endt. Vi har påvist en sammenhæng såvel mellem den i AM indeholdte fuldmagt og sagesfaldsregistret som mellem den i AM indeholdte afskrift af landloven og sagesfaldslisten. Denne sammenhæng viser klart, at AM er blevet brugt i praksis af Mogens Gøye, og at lovteksten i AM følgelig må være en afskrift af den endelige lov. Vi har til slut givet en plausibel forklaring på den manglende datering i AM, som stemmer med vor i forvejen opstillede formodning om, at AM er nedskrevet efter landlovens udste-

²³ Vi kan igen her operere med den mulighed, at forlægget, som har indeholdt profos-kapitlerne, blot har foreligget som udkast, jfr. ovf. s. 312, note 21.

delse. Tilbage står imidlertid at tage stilling til den af Pasternak foretagne, meget grundige indholdsmæssige undersøgelse af AM sammenholdt med teksten i Ul. Pasternak har ikke blot ment at kunne afvise tanken om, at AM skulle være en afskrift af den endelige landlov, men han har også ment at kunne påvise en udvikling mellem AM og Ul, der skulle indicere, at AM repræsenterer et tidligere stadium end Ul. Da der ovenfor er fremsat den opfattelse, at AM er en afskrift af den endelige landlov og således repræsenterer et senere stadium end landlovudkastet (Ul), vil det være nødvendigt at underkaste Pasternaks argumentation en nærmere undersøgelse.

V

Indholdsmæssig analyse af lovteksten i AM i sammenligning med landlovudkastet og byloven.

OPGAVEN for det følgende er altså at foretage en indholdsmæssig sammenligning mellem Ul og AM for at forsøge at afgøre, hvilken af de to tekster der repræsenterer det ældste trin. Det er nu klart, at al den stund de to tekster indholdsmæssigt adskiller sig fra hinanden, vil det være muligt at påvise en udvikling fra den ene til den anden og vice versa. Dette er imidlertid ingen løsning, men kun en uddybning af problemet. Løsningen må bestå i at påvise, i hvilken retning udviklingen faktisk er gået – om det er fra Ul til AM eller fra AM til Ul. Det er endvidere klart, at i tidsmæssig henseende kommer Christiern den andens bylov, som er udstedt den 6.1.1522, efter både Ul og AM.²⁴ Da byloven repræ-

²⁴ Muligheden for at Ul er senere end byloven kan lades ude af betragtning. Der er enighed om, at Ul er et landlovudkast, jfr. J. E. Larsen, anf. arb. I, s. 4 ff., Allen, anf. arb., s. 5 ff., og Matzen, anf. arb., s. 253 ff. I så fald må dette ligge forud for den endelige landlov (AM). Den endelige landlov er blevet benyttet i praksis den 22.12.1521 – det drejer sig om AM 37, der svarer til Ul 54 om dom på grundlag af udeblivelse. (Allen har henledt opmærksomheden på denne bestemmelses anvendelse i en af kongen den pågld. dag i Odense afsagt dom over Jørgen Friis, jfr. Allen, anf. arb., s. 21. Dommen er aftrykt i Suhms nye Saml. I, s. 372). En bestemmelse om dom på grundlag af udeblivelse er ukendt i dansk ret før Ul 54 og AM 37. Landloven må altså være trådt i kraft senest på dette tidspunkt og landlovudkastet Ul følgelig ligge før 22.12.1521 og dermed også før byloven, som blev udsendt den 6.1.1522. Udsendelsen af den endelige landlov har antageligt fundet sted sidst på året 1521, jfr. Matzen, anf. arb., s. 258. Det kan derfor ikke tillægges betydning, at Arild Huitfeldt, »Beskrivelse etc. under Christiern den Anden«, 1596, s. 208, udtaler, at »Kong Christen bleff udi dette Aar 1522 betenckt en ny Low oc Ræt at skicke offuer alt Riget«. H. anfører i fortsættelsen en række bestemmelser, som kun kendes fra Ul, men hverken fra AM eller byloven (Ul 1, 4, 13, 70 og 104). H. har imidlertid næppe anvendt det Uldallske håndskrift. Han anfører nemlig, at kongen oprettede en ny kammerret (en slags højesteret) bestående »aff tu eller tre Doctoribus« (s. 208), men den tilsvarende bestemmelse i Ul 21 (og AM 11 og byloven 77) afviger fra denne formulering, idet Ul 21 slet ingen

senterer det tidsmæssige slutpunkt på Christiern den andens rigslovgivning, vil en sammenligning med dens indhold være afgørende for bestemmelsen af de to foreliggende lovteksters relative alder. Den af de to tekster, der ligger byloven nærmest i indhold, må også formodes at ligge byloven nærmest i tid, altså være den yngste af de to lovtekster. Disse betragtninger kan forekomme temmelig indlysende, men når de alligevel fremføres her, er grunden den, at Pasternak i et ikke ubetydeligt antal tilfælde gennemfører sin sammenligning mellem UI og AM, som om byloven aldrig havde eksisteret. Det lykkes ham derfor undertiden at påvise en udvikling mellem UI og AM, som han anvender som støtte for den alternative mulighed, som han på forhånd mener repræsenterer sandheden. Den korrekte metode vil naturligvis bestå i konse-

talangivelse har (AM 11 og byloven 77 siger begge fire doctores). H. har derfor sandsynligvis benyttet et nu ukendt håndskrift indeholdende et udkast til landloven. I så fald behøver dette ikke at have været forsynet med den datering til 26.5.1521, som det Uldallske håndskrift indeholder (og som iøvrigt ikke har relation til selve landlovudkastet, men til den forordning om vrag, som udgør de sidste kap. i UI, og som blev udsendt nævnte dato, jfr. Kolderup-Rosenvinge: Gl. danske Love, IV, 1824, s. IX ff.; datoen 26.5.1521 bliver således terminus post quem for UI), hvorfor Huitfeldts datering af landlovudkastet til 1522 antagelig beror på en opfattelse af landloven og byloven som eet lovkompleks, der først fuldførtes den 6.1.1522, da byloven udsendtes. Denne antagelse må naturligvis forudsætte, at H. har haft kendskab til byloven, hvilket også er tilfældet, jfr. H.s omtale s. 209 af hvorledes skultus skulle modtage kongen i købstæderne. Denne fremstilling kan H. kun have hentet fra byloven (kap. 4). Det er uklart, hvorvidt H. selv har ment, at de bestemmelser, han omtaler for landets vedkommende, har stået i et udkast eller i den endelige landlov. For første mulighed taler hans anvendelse af udtrykket »Kong Christen bleff udi dette Aar 1522 *betenckt* en ny Low etc.«. Allens fortolkning af dette udtryk som ensbetydende med »han bestemte sig til« o. lign. kan ikke udelukke denne mulighed (se Allen, anf. arb., s. 10). For anden mulighed taler, at H. har haft kendskab til byloven, som han citerer i sammenhæng med landlovteksten. Det forekommer inkonsekvent at citere bestemmelser i flæng fra henholdsvis et lovudkast og en udsendt lov uden på nogen måde at skelne mellem de to kategorier under citeringen. (Dateringen til 1522 må antagelig samtidig udelukke, at H. har benyttet et udkast til byloven). Hertil kommer, at henførelsen af begge lovtekster til 1522 utvivlsomt betyder, at H. selv har ment, at der var tale om et samlet udsendt lovkompleks (jfr. ovf.). Rent bortset fra H.s egen opfattelse af spørgsmålet forekommer det evident, at han faktisk har benyttet et udkast til landloven og ikke selve loven. For det første står som nævnt flere af de af H. omtalte bestemmelser ikke i AM, som må være en afskrift af den endelige landlov. For det andet indikerer H.s citering fra den af ham benyttede landlovtekst dennes karakter af udkast (jfr. H.s formulering »tu eller tre Doctoribus«, som dels i sig selv er ufærdig og dels står i modsætning til den definitive formulering i både AM 11 og byloven 77, som begge siger »fire doctores«). Iøvrigt må det erindres, at de udstedte rigsløve blev brændt på Viborg ting af Frederik den første efter sejren (jfr. H.s tekst s. 210), hvorfor et privat eksemplar som Mogens Gøyes AM og blotte udkast har haft størst chance for at undgå tilintetgørelse.

kvent at foretage en sammenligning mellem henholdsvis AM og byloven og Ul og byloven for derigennem at forsøge at påvise udviklingens retning.

Efter disse indledende, principielle betragtninger går vi over til den egentlige indholdsanalyse af Ul og AM. Af praktiske grunde vil fremstillingen stort set følge Pasternaks, som dækker siderne 204–15 i Scandia, 1964, men for at lette oversigten vil den efterfølgende eksemplifikation blive nummereret fortløbende.

I. Kap. 1–4, 6–8, 13 og 18 i Ul findes ikke i AM. De omhandler kirkens forhold og indeholder et indgreb i den kirkelige autonomi og er således udtryk for en negativ politik overfor gejstligheden qua immateriel organisation. Ved en sammenligning med bylovens tekst viser det sig, at disse bestemmelser heller ikke findes der.

For klarhedens skyld vil det være praktisk at bringe en skematisk oversigt over de første 21 kapitler i Ul, som fortrinsvis handler om kirkelige forhold, og som udgør en slags enhed i lovudkastet, før de arve- og familieretlige regler i kap. 23–31 følger. Oversigten skal vise, hvilke af disse 21 kap. i Ul der har en tilsvarende bestemmelse (evt. med formelle eller reelle ændringer) i henholdsvis AM og byloven. At + undertiden står i parentes, betyder, at reglen er optaget, men med formelle eller reelle ændringer.

Ul	AM	Byloven
Kap. 1–8	÷	÷
» 9	+	(+)
» 10	+	÷
» 11	+	(+)
» 12	(+)	(+)
» 13	÷	÷
» 14	(+)	(+)
» 15	+	(+)
» 16	(+)	(+)
» 17	(+)	(+)
» 18	÷	÷
» 19	(+)	(+)
» 20	(+)	÷
» 21	(+)	(+)

Som det fremgår, foreligger der kun to tilfælde, hvor en bestemmelse findes i AM, men mangler i byloven, nemlig kap. 10 og 20. Iøvrigt er der fuldstændig parallellitet mellem AM og byloven, hvorimod der er

tydelig forskel både mellem UI og AM og mellem UI og byloven. UI 10 handler om kirkesang og kap. 20 om landemode. Nu må det imidlertid erindres, at UI og AM er landlovtekster, og at byloven fortrinsvis har byforhold for øje. Det er derfor nødvendigt at tage stilling til spørgsmålet, hvorvidt det overhovedet har været muligt at optage i byloven de kapitler, som findes i UI, men som mangler i AM. Med andre ord: Hvis vi vil påstå, at AM med hensyn til bestemmelserne i UI kap. 1-8, 13 og 18 (kap. 5 – om skoleforhold – er i modsætning til Pasternaks undersøgelse medtaget her) indholdsmæssigt ligger byloven nærmere end UI, fordi AM og byloven mangler disse kapitler, må forudsætningen naturligvis være, at de pågældende kapitler overhovedet har kunnet stå i byloven – at der altså ligger en politisk hensigt og ikke en rent lovteknisk omstændighed bag deres manglende optagelse. Som det er nævnt, udgør de første 21 kapitler i UI en enhed, der fortrinsvis omhandler kirkelige forhold. Kap. 5 om skoleforhold knytter sig nær hertil, idet den bl. a. omtaler stiftsbiskoppens tilsyn med skolevæsenet. Af disse 21 kapitler genfindes i byloven kap. 9, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 19 og 21, hvorimod kap. 1-8, 10, 13, 18 og 20 mangler. Nu ses der ikke at kunne foreligge nogen lovteknisk grund til i byloven at optage den første, men ikke den sidste gruppe. Disse sidste bestemmelser, som for fleres vedkommende udgør væsentlige indgreb i kirkens frihed, kunne f.s.v. alle være blevet optaget i byloven, men når de alligevel ikke er blevet det, må grunden formodes at være politiske hensyn. De samme hensyn må antages at have gjort sig gældende for AM's vedkommende, hvor de samme bestemmelser mangler – bortset fra kap. 10 og kap. 20. Det synes herefter berettiget at hævde, at der er en meget høj grad af overensstemmelse mellem AM og byloven i fælles modsætning til UI, og at dette forhold må forklares ud fra en ændring i politisk henscende, hvor AM og byloven repræsenterer omtrent samme standpunkt.

II. Kap. 95 i UI udtaler, at ingen af kongens bønder skal være forpligtet til at holde staldøxne hos sig for kongens embedsmænd. Den tilsvarende bestemmelse findes i AM 62, som siger, at gejstlighedens og adelens bønder ikke længere skal være forpligtet til at holde staldøxne hos sig for deres herskab, og hvis de alligevel holder nogen, skal de ikke være forpligtet til at erstatte de øxne, der evt. måtte dø hos dem. Adelige og gejstlige, som vil holde staldøxne, skal holde dem på deres egen gård. Byloven indeholder af gode grunde ingen tilsvarende bestemmelse, da den fortrinsvis omhandler bymæssige spørgsmål. En sammenligning mellem UI 95 og AM 62 giver som resultat, at AM repræsenterer

en i forhold til Ul mere negativ politik overfor adel og gejstlighed qua material organisation eller godsbesidder til fordel for bønderne hos adel og gejstlighed.

III. Ul 101 siger, at en bonde, som fæster en gård under kronen eller hos adelen, først skal have en overenskomst med den, som han fæster hos, gående ud på, hvor længe han skal beholde gården, i 10 år, 12 år, længere eller kortere, som de kan enes om. I den tid bør han ikke udvises, så længe han overholder sine forpligtelser. Den tilsvarende bestemmelse findes i AM 68, der giver fæstebonden, hvad enten han henhører under kronen, kirken, ridderskabet eller andre, ret til at blive på gården, så længe han overholder de sædvanlige forpligtelser. Hvis en bonde fæster gård på ny, må han under de samme betingelser ikke kastes ud før efter mindst otte år. Byloven har naturligvis ikke nogen tilsvarende bestemmelse. En sammenligning mellem Ul 101 og AM 68 giver som resultat, at AM i forhold til Ul repræsenterer en overfor adel og kirke qua godsbesidder mere negativ politik til fordel for bønderne. Det må specielt bemærkes, at AM inddrager kirken under sit bortvisningsforbud, hvilket ikke er tilfældet i Ul. Ligeledes er de otte år i AM en fast minimumsfrist, der er uafhængig af fæstekontrakten.

IV. Ul 32 forbyder gejstligheden at drive handel på landet både med deres egne bønder og med andre, dog undtages deres landgilde, som de skal føre til købstæderne og sælge til hvem de har lyst. Sammesteds må de også købe, hvad de selv og deres gård har behov for. AM 15 indeholder samme regel, men inddrager også adelen under forbudet. AM repræsenterer således, hvad adelen angår, en mere negativ politik end Ul. Byloven har ikke nogen enkelt tilsvarende bestemmelse, men indeholder i kap. 42–45 en række bestemmelser, som sammenlagt giver omtrent samme resultat som AM 15. Efter AM 15 er det forbudt adel og gejstlighed at drive handel på landet. Efter bylovens 42 skal alt korn, der skal eksporteres, bringes til købstæderne. Bestemmelsen omfatter både adel og gejstlighed. Efter bylovens 43 er det forbudt bissekræmmere at købe og sælge på landet – det være sig med adel som gejstlighed. Bylovens 44 forbyder fremmede købmænd at fare til klostre, herregårde, præstegårde eller bøndergårde for at opkøbe indehavernes varer. Bylovens 45 indeholder en regel, hvorefter al eksport af øxne skal ske via købstæderne. Forskellen mellem AM og byloven er herefter den, at efter AM er enhver form for handelsvirksomhed udenfor købstæderne forbudt adel og gejstlighed; efter byloven er både adel og gejstlighed afskåret fra exporthandel omfattende korn og øxne, fra at handle med

indenlandske købmænd udenfor købstæderne og fra at sælge til udenlandske købmænd, hvilket vil sige, at der i realiteten ingen forskel er med undtagelse af den adel og gejstlighed (og andre) tilkommende ret, som if. byloven indirekte synes hjemlet dem, til at købe fra fremmede købmænd udenfor købstæderne, hvilken ret ikke hjemles i AM. Fælles for AM og byloven er således, at adelen er inddraget under restriktionerne, hvorimod Ul kun indfører et forbud for gejstligheden, ikke for adelen.

Pasternak giver s. 205–07 en sammenfattende vurdering af de første fire grupper (I–IV). Vi følger ham heri og kan på grundlag af de meddelte oplysninger opstille følgende oversigt:

Gruppe I: Ul's bestemmelser om indgreb i kirkens immaterielle forhold er hverken optaget i AM eller byloven. I henseende til kirken som åndelig organisation er AM og byloven mere tilbageholdende end Ul, hvis indgreb i kirkens selvstyre er betydelige.²⁵ Indholdsmæssigt ligger AM og byloven på linie i fælles modsætning til Ul.

Gruppe II: AM repræsenterer i forhold til Ul både overfor kirken qua jordbesidder og overfor adelen en negativ politik til bøndernes fordel. En sammenligning med byloven er ikke mulig.

Gruppe III: Som under II.

Gruppe IV: Ul's bestemmelse om forbud for gejstligheden mod at drive handel udvides i AM til også at omfatte adelen. Byloven indeholder en række regler, som i de vigtigste tilfælde er på linie med AM i modsætning til Ul.

Hvor en sammenligning med bylovens regler lader sig gennemføre (gruppe I og IV), er formodningen således for, at AM repræsenterer et senere stadium end Ul. Hvor en sammenligning med bylovens regler ikke er mulig (gruppe II og III), repræsenterer AM en politik, der er negativ i forhold til storgodsejerne, men positiv overfor bønderne. Omvendt er Ul udtryk for en godsejervenlig politik, men negativ overfor bønderne sammenlignet med AM.

Vender vi os herefter til Pasternak for at se, hvorledes hans konklusioner forholder sig til vore, læser vi s. 205–06 følgende: »På tre vigtige punkter, nemlig m.h.t. pligten at holde staldøksne, udvisning af fæstegården og adelens ret til købmandsskab på landet [gruppe II, III og IV ovenfor], er Ul udtryk for store indrømmelser til adelen – og delvis til kirken som godsejer – på bøndernes bekostning. Hvis man nu tænkte sig, at Ul repræsenterer det ældre stadium og AM det yngre, måtte

²⁵ Jfr. J. Oskar Andersen, *anf. arb.*, s. 148 ff.

man forestille sig udviklingen sådan, at kursen over for adelen er blevet betydeligt skærpet, men mildnet noget over for kirken, som har fået slettet nogle generende kapitler om indblanding fra statens side (de førstnævnte kapitler, som ikke findes i AM)« [gruppe I ovenfor]. Pasternak tilføjer lidt senere: »At en sådan udvikling – fra Ul's forlæg til AM's forlæg – skulle have fundet sted, virker ikke sandsynlig, når man ser sagen i en større sammenhæng«.

Hertil er for det første at sige, at den mest relevante sammenhæng, som man kan se det foreliggende spørgsmål i, er sammenhængen mellem på den ene side AM og Ul, på den anden side byloven, som er det mest sikre holdepunkt, vi har, og som er udtryk for Christiern den andens definitive politik i praksis. En sådan sammenligning afslører, hvor den er mulig, en indholdsmæssig overensstemmelse mellem AM og byloven. For det andet ses der ikke nogen grund til, at Pasternak forundrer sig over, »at kursen over for adelen er blevet betydeligt skærpet, men mildnet noget over for kirken etc.«. Med hensyn til adelens stilling er bylovens regler i kap. 42–45 stort set en gengivelse fra by-synspunkt af AM 15; såvel AM's som bylovens regler om adelen er m.a.o. på dette punkt udtryk for en skærpet politik.

Med hensyn til kirkens stilling er bylovens regler udtryk for en mildnelse, når f. eks. henses til at Ul's kirkefjendtlige regler i 1–4, 6–8, 13 og 18 ikke findes i byloven, og til at byloven i sit kap. 91 ikke har gjort ægteskabsindgåelse til en betingelse for gejstlighedens erhvervelse af jordegods. Heroverfor gør Pasternak imidlertid opmærksom på, at »i så fald kan kirken ikke siges at have vundet meget, eftersom ovennævnte indblanding nok ville være generende, men dog for intet at regne i forhold til mange andre kapitler, som f. eks. kapitlerne om forbud mod appel til Rom, fratagelsen af kirkens verdslige jurisdiktion, forbud mod erhvervelse af yderligere jordegods osv. Disse kapitler er nemlig ikke undergået nogen reel ændring« (i AM). I denne forbindelse vil jeg gerne citere, hvad kirkehistorikeren J. Oskar Andersen udtaler i sin bog »Overfor Kirkebruddet« (s. 148): »Allen mener ganske vist, at de kirkelige Kapitler i Landretten »er forholdsvis mindre anstødelige« sammenlignet med de Punkter, der gennem Byretten er godkendt (Forbud mod Jordegodserhvervelse, Ophævelse af forskellig kirkelig Jurisdiktion angaaende Pengesager samt af Appeller til Rom). Men denne Opfattelse kan ikke godkendes. Landrettens paagældende Kapitler griber ind i Bispernes frie Bestemmelsesret med Hensyn til Ordination, Gudstjenesteforhold, Kollationsret overfor kirkelige Embeder, Landmoders Afholdelse, Dom

i Trolddomssager, ja i selve Cølibatsspørgsmålet, dvs. den gaar ind paa det egentlig kirkelige Omraade, selv om den ikke rammer det sakramentale eller selve Riterne. Overfor dette vil Mænd, der staar paa kanonisk Rets Standpunkt, vurdere Ændringer, der rammer Kirken økonomisk, ringe«. Såvidt J. Oskar Andersen. Hertil kommer, at uanset hvorledes man har vurderet (og i dag vurderer) de nævnte indgreb i kirkens organisation, er det dog ikke uden betydelig interesse at fastslå, at også byloven opretholder forbudet mod appel til Rom (kap. 77), ligesom den fratager gejstligheden dens verdslige jurisdiktion (kap. 82) og opretholder forbudet mod gejstlighedens erhvervelse af jordegods (kap. 91). I denne henseende ligger således alle tre lovtekster indholdsmæssigt på linie, og en udvikling kan slet ikke påvises.

Som vi har set under gruppe II og III er AM med hensyn til kirken som godsejer eksponent for en mere negativ politik end UI er det. Samtidig er AM mere negativ overfor adelen qua jordbesidder end UI (reglen i AM 15). Hvis udviklingen altså er gået fra en mindre negativ til en mere negativ godsejerspolitik, er UI ældre end AM. Hvis udviklingen er gået i modsat retning, er UI yngre end AM. Skal vi vælge mellem disse alternative muligheder, henviser Pasternak os til at se spørgsmålet i en større sammenhæng, eftersom byloven på dette punkt svigter os. Pasternak mener, at udviklingen er gået i retning af en mildere gods-ejerspolitik fra kongens side, især overfor adelen, og at »regeringen har indset, at adelen i Danmark stadig var en magtfaktor, man ikke kunne byde alt. Kongens tilbud om forhandling selv efter Viborgmødet og hans bortrejse d. 13. april 1523 uden kamp er et bevis herpå . . .«. ²⁶ Forholdet er imidlertid det, at vort kildemateriale udover lovteksterne er såre spinkelt og i virkeligheden ikke tillader nogen sikker slutning. Man kan derfor ikke bestemme AM's og UI's relative alder på grundlag af den politiske udvikling, som lige så godt kan have formet sig omvendt af Pasternaks fremstilling: Godsejerne (adel og kirke) har ikke ved oprøret handlet ud fra bevidstheden om en sikret magtposition (som en godsejervenlig politik måtte bidrage til at befæste), men ud fra erkendelsen af, at deres magtposition var blevet alvorligt truet (som følge af en godsejersfjendtlig politik).

V. Foruden de under gruppe I nævnte er følgende kapitler i UI ikke optaget i AM: 5, 24-30, 51-52, 65, 70, 73-76, 78-80, 84-85, 87, 91, 104, 119 og 127. Pasternak siger s. 207 om disse bestemmelsers manglende tilstedeværelse i AM, at det er »vanskeligt at tænke sig, at disse

²⁶ Pasternak, anf. arb., s. 206.

kapitler skulle være blevet slettet [hvilket jo må forudsættes, hvis AM er senere end UI], da de jo absolut er nyttige netop som supplement; især er det vanskeligt at se noget *system* de skulle være slettet efter«. Selv om det er rigtigt, at der ikke synes at foreligge noget fælles kriterium, hvorefter de pågældende bestemmelser er udeladt i AM, må det dog bemærkes, at mange nyttige regler gennem tiderne er blevet slettet, når lovforslag skulle føres frem til deres endelige form. Vigtigere er, at vi kan konstatere, at ikke een eneste af de pågældende bestemmelser er blevet optaget i byloven, hvilket Pasternak ikke tager hensyn til. Det fremgår af en sammenligning mellem de tre lovtekster, at der er utallige bestemmelser i de to foreliggende landlovtekster, UI og AM, som har tilsvarende kapitler i byloven. De her omhandlede bestemmelser foruden de under gruppe I nævnte findes alene i UI, men hverken i AM eller i byloven. Indholdsmæssigt står AM således byloven nærmere end UI gør, og det er rimeligt heraf at slutte, at det samme gælder tidsmæssigt. Det må understreges, at det antal kapitler i UI, som hverken findes i AM eller byloven, andrager ikke mindre end 35. Det må siges at være yderst påfaldende, at ikke en eneste af disse bestemmelser findes i byloven, når man tager i betragtning, at ikke færre end 50 kapitler i UI (49 i AM) har en parallel bestemmelse i denne. Hvis vi med Pasternak antager, at AM i forhold til UI repræsenterer et ældre stadium, skulle udviklingen have fundet sted efter en besynderlig bugtet linie.

VI. Pasternak bringer herefter en sammenligning mellem de bestemmelser i UI og AM, der vedrører skoleforhold. Det drejer sig om UI 125 og AM 91. I sammenligningen inddrages den såkaldte »skoleanordning«, der karakteriseres som værende på vej, men endnu ikke udsendt.²⁷ Afgørende for Pasternaks behandling af den foreliggende problematik bliver herefter en sammenligning mellem UI, AM og skoleanordningen. Imidlertid er forholdet det, at skoleanordningen blot foreligger i et udkast, og at vi ikke ved, fra hvilket tidspunkt dette udkast hidrører, endsige om konceptet nogensinde er blevet udsendt i den foreliggende form eller i ændret redaktion. Pasternak hævder som sagt »at den er på vej«, men det må først bevises, at den nogensinde har nået vejs ende, m.a.o. er blevet udsendt, før den kan inddrages i undersøgelsen, ligesom det naturligvis bliver af afgørende betydning at afgøre, om den er blevet udsendt, således som vi kender den, eller om den tværtimod aldrig er blevet udsendt netop på grund af det indhold, som vi kender. Metodisk set forekommer det utilfredsstillende at søge at påvise en udvikling

²⁷ Aftrykt i Danske Magazin VI, 1752, s. 364 ff. Pasternak, anf. arb., s. 209.

mellem to tekster i indholds- og tidsmæssig henseende under påberåbelse af en tredje tekst, som vi hverken indholds- eller tidsmæssigt kan placere. Pasternak hævder imidlertid, at der er en udvikling mellem AM og Ul, og heri har han ret, al den stund de to tekster ikke er identiske. Men spørgsmålet, som skal besvares, består jo netop i at påvise, i hvilken retning udviklingen går. Det er også rigtigt, som Pasternak påviser, at Ul 125, jfr. 128, indeholder flere regler og f.s.v. er mere differentieret end den tilsvarende bestemmelse, som findes i AM 91. Men det påhviler dog Pasternak først at påvise, at udviklingen faktisk har bevæget sig fra et mindre til et mere differentieret plan. Den modsatte udviklingslinie er principielt lige så mulig. En sammenligning med bylovens tilsvarende bestemmelse, som findes i kap. 56, lader formode, at udviklingen netop er gået fra et mere til et mindre differentieret niveau, idet kap. 56 i al sin lakoniske enkelthed siger: »Skall engen goo tiill skole i vore kiøbsteder, andre end the som kost haffue, oc icke the, som løbe om by effter guds almøsse«. Sammenholder vi denne formulering med den første del af AM 91, som omhandler det tilsvarende spørgsmål, finder vi en meget høj grad af parallellitet. AM forbyder kort og godt bønderne at sende deres børn i skole i købstæderne, hvis de skal tigge til deres underhold ved at løbe fra dør til dør og bede om almisser. Hvis bønderne ikke har råd til at betale for deres børns skolegang, skal de beholde dem hjemme og lade dem pløje og så. Konfronteres bestemmelserne i AM 91 og bylovens 56 med Ul 125, ses endvidere klart, at der er væsentlig overensstemmelse mellem AM og byloven i fælles modsætning til Ul, hvis kap. 125 foruden at gentage forbudet i AM 91 opstiller et langt og detaljeret reglement for skolegangen, som hverken findes i AM eller byloven.

VII. Pasternaks gennemgang af Ul 50, der har en parallel bestemmelse i henholdsvis AM 34 og byloven 10, og som indeholder en regel om fortalere i retten, er af betydelig større principiel interesse. AM 34 lyder som følger: »Huilcken szom syn thalæ ey selffwer framføræ kandt for retthæ, thendt maa skickæ segh een andhen i syn stedt, som hans thalæ framføræ kandt och thidæ selffwer stillæ«. Ul 50 har i andet og tredje punktum følgende ordlyd: »Item huilchen som selff ey kandt synn Thale fremføre for Rette, then maa schiche en anden y syn Stedt, som hans Ordt kandt fremfföre och thye selff stille. Er handt och saa vankundig, fattug eller elende, at handt kandt ingen Forthalere faa, tha schall Dommeren vere forplictet till, at schiche hannom en till, som y Lougen forfaren, viis och fornumstig er, och then skall annamme Sagen till sig,

och till Rette forfördre; huo thet ey giöre vill, haffue forbrudt, som Dommeren tha finder hannom for«. I dette tilfælde konfronterer Pasternak de to citerede bestemmelser med bylovens tilsvarende kap. 10, der lyder som følger: »Hwilckenn som ey selff kand syn Tale framföre fore Rette, han moo skicke en anden uti syn Stedt, som hanss Tale framföre kand, oc tye selff stille, oc skal udi huer Kiöbstedt skickes two eller tree, efftersom Behoff giöres, the som Talsmend wære skulle, oc framföre saadane theris Sager i Rette; oc skulle woress Schultus, Borgemestere oc Raad giöre therpaa en skickelig Löen, som same Taalsmen haffue skulle fore theris Umage«. I sin kommentar til disse tre bestemmelser mener Pasternak at kunne påvise en udvikling, der begynder med AM, gaar over UI og slutter med byloven. Betragter vi nærmere de tre bestemmelser og ser på, hvilke persongrupper der er tale om, og hvilke pligter og rettigheder der pålægges henholdsvis tildeles disse personer, kan vi opstille følgende skema:

AM 34: Den private får ret til at antage sig en fortaler. Om han skal betale denne fortaler eller ej, nævnes ikke.

UI 50: Den private får ret til at antage sig en fortaler. Om han skal betale denne fortaler eller ej, nævnes ikke. – Dommeren er forpligtet til at beskikke de personer en forsvarer, som er så fattige etc., at de ikke selv kan antage sig en. Betalingsspørgsmålet nævnes ikke, men det må antages, at det har påhvilet det offentlige at udrede omkostningerne, med mindre der har været tale om en slags borgerligt ombud i moderne forstand. – Den beskikkede fortaler er forpligtet til at påtage sig hvervet.

Byloven 10: Den private har ret til at antage sig en fortaler. Der skal til rådighed for sådanne privatpersoner, der søger sig en fortaler, i hver købstad være to-tre fortalere. Betalingen skal udredes af det offentlige. – En pligt for dommeren til at udnævne en fortaler omtales ikke.

I alle tre bestemmelser statueres således en ret for den private til at antage sig en fortaler. Kun i UI 50 er der desuden tale om en pligt for dommeren – nemlig til at beskikke en fortaler. Det kan ikke udelukkes, at dommeren efter byloven 10 har haft en ret til at beskikke en fortaler, men om en pligt for ham kan der naturligvis ikke være tale, når loven er tavs herom. Med hensyn til rettigheder og pligter er der altså stort set kongruens mellem AM og byloven i fælles modsætning til UI. Betalingsspørgsmålet er ikke nævnt i AM. I UI må det forudsætningsvis antages at påhvile det offentlige. I byloven anføres det udtrykkeligt, at omkostningerne skal udredes af det offentlige. På dette punkt er der således størst overensstemmelse mellem UI og byloven. Der består

dog den forskel mellem Ul 50 og byloven 10, at der if. Ul i hvert enkelt tilfælde skal beskikkes en lovkyndig fortaler af dommeren, hvorimod der i byloven er tale om, at der som en fast institution skal forefindes to-tre beskikkede fortalere, der skal stå til rådighed i påkommende tilfælde. Konklusionen må blive tvivlsom: På visse punkter er Ul indholdsmæssigt nærmere byloven, end AM er det, på andre punkter er forholdet omvendt.

VIII. Ul 17 har følgende formulering: »Skall ingen Prelathe, Prest eller Clerck, aanderlig eller verdzelig, mue kiöbe thill sig noget Jordegotz, Kiöbstedzguodtz eller Landtzguodtz effter thenne Dagh y nogen Maade, uden the ville effterfølge St. Pauli Lærdom, som hand skriiffuer utii syn förste Epistel Cap. 3 ad Timotheum, raader thennom, ath the thager Hustrue och leffuer utii thenn hellige Ehteskab, som theris gamble Forfædre giort haffue«. Denne bestemmelse har tilsvarende regler i både AM og byloven, henholdsvis i kap. 7 og kap. 91. Disse to kapitler er i indbyrdes indholdsmæssig overensstemmelse, men ingen af dem gør gejstlighedens erhvervelse af jordegods afhængig af ægteskabs indgåelse, således som Ul gør det. De står således begge i modsætning til Ul 17.

IX. Ul 23 udtaler, at bestemmelserne i et testamente ikke træder i kraft, før afdødes gæld er betalt. Testamentariske gaver til kirken må kun omfatte guld, sølv og penge, ikke andet gods. Dernæst følger en række formkrav til testamenter, og endelig omtales i kapitlets anden del dødslejgaver, som erklæres genkaldelige. Pasternak sammenholder Ul 23 med AM 7 og byloven 92 og påviser, at Ul's regler om testamente mangler i AM bortset fra det i AM 7 indeholdte forbud mod at give gaver til kirken i jordegods, hvorimod byloven i sit kap. 92 indeholder en bestemmelse, der svarer til Ul 23 f.s.v. angår reglen om, at intet testamente må »fuldgores«, før afdødes gæld er betalt. Dette er rigtigt og må i sig selv indicere en nærmere forbindelse mellem Ul og byloven end mellem AM og byloven. Ul 23 må imidlertid betragtes i et videre perspektiv. Kapitlerne 23-30 inkl. i Ul handler udelukkende om arve- og familieretlige spørgsmål, men det er betegnende, at af samtlige bestemmelser er kun en til Ul 23 svarende bestemmelse optaget i AM og byloven (ganske vist med omtalte forskel mellem AM 7 og byloven 92), hvorimod samtlige andre bestemmelser er udeladt i begge lovtekster, hvilket må indicere en nærmere forbindelse mellem AM og byloven end mellem Ul og byloven. Afgørende bliver derfor en samlet vurdering af Ul 23-30 dels i relation til AM 7 og byloven 92 og dels i relation til

den omstændighed, at kap. 24–30 hverken findes i AM eller byloven. Det forekommer rimeligt at hævde, at fraværelsen i AM af Ul 23's til kap. 92 i byloven svarende regel om testamenters fuldbyrdelse er af mindre vægt end AM's og bylovens overensstemmende tavshed om reglerne 24–30 i Ul. I så fald må resultatet i det pågældende tilfælde blive, at forbindelsen mellem AM og byloven er nærmere end mellem Ul og byloven.

X. Pasternak går herefter over til at behandle to kapitler i AM, 8 og 61, som ikke findes i Ul. Kap. 8 er omtalt ovenfor. Som anført findes en til AM 8 svarende regel ikke i byloven – idet biskop og bedste bygdemænd slet ikke eller dog kun i meget ringe grad var kompetente indenfor købstæderne. At købstæderne på den anden side ikke var unddraget Mogens Gøyes domskompetence fremgår af generalfuldmagten i AM foran selve lovtæksten: »Thesligisthe skall handt forfare wdj wore kiøpsteder hwoer handt fram dragher om thenne wor ordinantz och skickelszæ szaa wbrødelighen holdis . . .«. Som begrundelse for, at en til AM 8 svarende regel ikke findes i Ul, skriver Pasternak s. 213: »Denne bestemmelse kan være udeladt i Ul ved en afskriverfejl, men det er dog mere sandsynligt, at den er blevet strøget, fordi den i virkeligheden indgår i kap. 9 i AM, som også findes tilsvarende i kap. 19 i Ul«. Med hensyn til en afskriverfejl kan man naturligvis tænke, som man vil, men med hensyn til sidste del af argumentet er en korrigerings nødvendig. Kap. 9 i AM og kap. 19 i Ul siger, at biskoppen og bygdemændene ikke fremover på nogen måde skal have bemyndigelse til at kalde nævn for sig (med mindre kongen eller hans repræsentant er til stede), og de tilføjer begge, at biskoppen og hans officialer ikke på nogen måde fremover må befatte sig med disse sager. Kap. 8 i AM siger derimod, at når biskoppen i henhold til undtagelsesbestemmelsen i AM 9 (i det tilfælde, hvor kongen eller hans repræsentant er til stede) kan stævne for sig, da skal kongens repræsentant (»oss elskelige N«) afgøre sagen i stedet for biskoppen. Kap. 9 i AM indeholder således primært et forbud for bispen (nemlig mod at stævne nævn for sig) og kun sekundært en ret for ham (til at foretage omtalte stævning), hvorimod kap. 8 i AM udelukkende indeholder en ret for kongens repræsentant til at dømme nævn (nemlig når biskoppen i henhold til kap. 9's undtagelsesbestemmelse har stævnet nævnene for sig). Det står således fast, at den positive bestemmelse i kap. 8, der tillægger kongens repræsentant en bemyndigelse til at afsige dom, ikke er optaget i kap. 9 og heller ikke i den tilsvarende bestemmelse i Ul 19.

Om kap. 61 i AM, der indeholder et forbud mod at hindre fyrster og sendebud, som har deres egne kokke med, i at lade »indkøbæ och koghæ for thennom«, skriver Pasternak s. 213: »Kap. 61 i AM har en pendant i byloven kap. 103 (109). Indholdet kan ganske vist ikke siges at være af større vigtighed, men når det er optaget i byloven er der for så vidt ingen grund til, at det ikke skulle være i Ul. Her er det derfor sandsynligt, at der er tale om en afskriverfejl«. Muligheden kan aldrig udelukkes, men begrundelsen forekommer spinkel. Hellere konstatere, at der på dette punkt er fuld indholdsmæssig overensstemmelse mellem AM og byloven i fælles modsætning til Ul.

XI. Endelig omtales AM 11 og 12, hvor Pasternak s. 213 indleder med at sige, at problemstillingen er en anden. Jeg citerer Pasternaks tekst: »Kap. 11 og 12 i AM omhandler den nye appelret i gejstlige og verdslige sager, som bl. a. skal forhindre, at sager appelleres uden for riget. De har næsten fuldstændig verbaloverensstemmelse med de tilsvarende kapitler i byloven [77 og 78], mens de både reelt og formelt adskiller sig fra kap. 21 i Ul. Den vigtigste forskel er, at denne domstol i Ul skal følge kongens hof, hvor han er i Danmark, mens den ifølge AM og byloven skal have permanent sæde i Roskilde. Noget lignende gælder for enkelte andre kapitler. – Da forholdet mellem AM og Ul skulle være tilstrækkeligt klarlagt ved fremlæggelsen af alt det tidligere anførte bevismateriale, må ovenstående kapitler forklares med, at Ul i disse tilfælde repræsenterer ændringsforslag, som må formodes ikke at være taget til følge i den endelige landlov, da de ikke er fulgt med over i byloven«. Som det ses, er det en temmelig usædvanlig konstruktion, Pasternak opstiller: Da byloven ikke har de i Ul fra byloven og AM afvigende regler, er disse regler i Ul ikke blevet optaget i den endelige landlov! Det foreliggende spørgsmål drejer sig ikke om en rekonstruktion af den endelige landlov, men om en sammenligning af Ul og AM set i relation til byloven. Pasternaks argumentation forekommer derfor irrelevant, og det turde være tilstrækkeligt at fastslå, at der foreligger en næsten fuldstændig verbaloverensstemmelse mellem AM og byloven i fælles modsætning til Ul.

XII. Til slut omtaler Pasternak AM 50, der vedrører tyveri. Kap. 72 i Ul svarer til første afsnit af AM 50. Ul 73, 74, 75 og 76, der ligeledes omhandler tyveri, findes derimod ikke i AM. Ul 77 svarer til tredje afsnit af AM 50, men er noget mere detaljeret. Ul 78 og 79, der handler om trolddom, findes heller ikke i AM bortset fra en bemærkning herom i andet afsnit af AM 50. På grundlag af disse oplysninger konkluderer

Pasternak s. 214 som følger: »Der kan ikke herske tvivl om, at kap. 72–79 incl. i Ul taget som helhed betyder en stor forbedring i strafferetlig henseende, sammenlignet med den summariske fremgangsmåde i AM. Alligevel har byloven fulgt AM i denne sag, *eftersom kap. 37 (43)–40 (46) incl. i byloven følger kap. 50 i AM stykke for stykke* [min fremhævelse], blot med omskrivning til byforhold. – Der er her to muligheder, som kommer i betragtning: Enten repræsenterer Ul et supplerende ændringsforslag, som ikke er blevet taget til følge i den endelige landlov eller også er det alligevel optaget i denne i Ul's form. At denne sidste mulighed har en vis sandsynlighed for sig, ligger i den omstændighed, at der ikke foreligger nogen *indre* modsætning mellem Ul og byloven i denne sag; dels fordi Ul jo trods alt blot er mere differentieret, dels fordi flere af kapitlerne i Ul udelukkende tager sigte på landforhold, f. eks. kap. 75 og 79«. Dette er antagelig det grelleste eksempel på Pasternaks forsøg på at påvise, at der mellem de to i henseende til indhold og tid indbyrdes afvigende landlovtekster har været en udvikling, som passer ind i hans på forhånd opstillede teori om, i hvilken retning denne udvikling har bevæget sig. Også her må det være tilstrækkeligt at konstatere en udpræget parallellitet mellem AM og byloven i fælles modsætning til Ul.

XIII. Forinden den endelige konklusion af de ovenfor foretagne undersøgelser kan drages, vil det være nødvendigt til slut kort at berøre AM 105–11, der som nævnt udgør et indskud i AM, og hvortil der ikke findes modstykke i hverken Ul eller byloven. Pasternak omtaler dette spørgsmål s. 203–04. Han gør opmærksom på, at ordet »skultus« kun findes eet sted i hele AM, nemlig i kap. 105. Denne skultus (eller overborgmester, som vi måske kunne kalde ham) omtales derimod tre steder i Ul, nemlig i 5, 14 og 16, som har paralleller i AM 5 og 6, ligesom ordningen omtales utallige steder i byloven, som introducerer selve skultusordningen i sin helhed. Pasternak argumenterer nu, at da ordet skultus ikke forekommer i AM 5 og 6, men blot i 105, som står i et indskud, der senere er tilføjet, og da det forekommer tre gange i Ul, må dette forhold indicere, at AM's forlæg er skrevet på et tidligere tidspunkt end Ul's forlæg. Dette behøver imidlertid ikke at være tilfældet. Rent bortset fra, at en til Ul 5 svarende regel slet ikke er optaget i AM (hvorfor heller ikke ordet »skultus« i denne sammenhæng kan forefindes i AM), forekommer det ikke berettiget at slutte fra det forhold, at ordet ikke findes i AM (i kap. 5 og 6), men tre steder i Ul og endnu flere steder i byloven, til at der foreligger en analog indbyrdes tidsfølge. Skultusordningen var i støbeskeen, da forlæggene for Ul og AM blev udarbejdet.

Kun byloven indeholder en gennemarbejdet og konsekvent introduktion af dette nye retsinstitut i dansk administration (jfr. f. eks. 1, 2, 4, 89 og 90). Sammenholder man den fuldstændigt manglende anvendelse af ordet i AM (bortset fra 105, som ikke interesserer i foreliggende relation) med den foretagne anvendelse af ordet i Ul 5, 14 og 16, ses det klart, at brugen forekommer aldeles inkonsekvent i Ul. Hvis Ul ville være konsekvent, måtte der – ligesom tilfældet er i byloven, jfr. kap. 1 og 2 – i Ul være optaget et kapitel, der overhovedet beskrev, hvad skultus-ordningen gik ud på. En henvisning til byloven kunne af gode grunde ikke forekomme, da landloven trådte i kraft før byloven. Landloven i Ul's form har således ikke fulgt den for al lovgivning almindelige regel, at en lov må kunne forstås i sig selv, med mindre loven indeholder udtrykkelig henvisning til andre love, der forklarer forhold, som ikke direkte fremgår af vedkommende lov selv. Spørger man altså om grunden til, at ordet »skultus« ikke omtales i AM 5 og 6, må svaret blive, at stod det der som de to eneste steder i loven, ville anvendelsen af ordet de to pågældende steder være aldeles blottet for mening og konsekvens. Man ville ikke få oplyst, hvad en skultus var, hvad hans kompetence var, og hvor han skulle fungere. Konsekvent lovgivningsarbejde forefinder vi dels i byloven, der indfører en gennemarbejdet ordning, dels i AM, der helt undlader at anvende ordet. Ul viser på dette punkt klart sin karakter af udkast, hvorimod der intet er til hinder for at betragte AM som en afskrift af en endelig lov – og dermed som repræsenterende et yngre, mere gennemarbejdet stadium. Man kan uden tvivl tillade sig at hævde, at havde AM anvendt ordet »skultus« på samme inkonsekvente måde, som Ul gør det, havde dette udgjort et meget væsentligt indicium mod, at AM kunne være en afskrift af en gældende, definitiv lov. Kun ved in pleno at bringe de til bylovens regler om skultus svarende bestemmelser – eller ved helt at undlade at nævne ordet – ville AM opfylde de krav, der må stilles til en endelig lov. Det er derfor af afgørende betydning for opfattelsen af hele AM, at ordet i AM kun forekommer i et fra selve lovtæksten oprindeligt uafhængigt indskud, således som Pasternak har påvist det. Da samtidig kap. 5 og 6 i AM, der svarer til Ul 14 og 16, rent sagligt egentlig slet ikke henhører under landforhold, men – således som det er påvist af J. E. Larsen²⁸ – blot er hensat for at give landbefolkningen en orientering om byforholdene, forstår man bedre, hvorfor lovgiveren har valgt at stryge ordet »skultus« i AM. Vi kan herefter konkludere, at den manglende anvendelse af ordet »skultus«

²⁸ Anf. arb. I, s. 8 f.

i AM ingenlunde behøver at indicere, at AM repræsenterer et ældre stadium i forhold til Ul, som – inkonsekvent – anvender ordet tre steder, men at tværtimod Ul's anvendelse af ordet indicerer et mindre gennemarbejdet stadium end AM's.

Ad I–XIII. Der er nu taget stilling til samtlige de eksempler, som Pasternak har benyttet til at underbygge sin teori om, at AM repræsenterer et tidligere stadium end Ul i udarbejdelsen af den endelige landlov, som Pasternak mener, at vi ikke kender. – For at give et samlet billede af det store antal eksempler vil det formentlig være praktisk at give en skematisk fremstilling af de opnåede resultater. Samtlige diskuterede kapitler i de tre lovtekster vil indenfor de respektive grupper, som ovenfor er benævnt I–XIII, blive anført under den lovtekst, som de tilhører, og udfør hver gruppe vil resultatet af vore undersøgelser blive angivet på følgende måde: + betyder, at der er konstateret en indholdsmæssig overensstemmelse mellem AM og byloven, som er større end overensstemmelsen mellem Ul og byloven; ÷ betyder, at der er konstateret en indholdsmæssig overensstemmelse mellem Ul og byloven, som er større end overensstemmelsen mellem AM og byloven; + ÷ betyder, at det ikke kan afgøres klart, hvilken af de to tekster der indholdsmæssigt står byloven nærmest. Hvis ingen signatur er anført, betyder det, at en sammenligning med bylovens tekst ikke har været mulig.

	Ul	AM	Byloven	Resultat
Gruppe I	1–4, 6–8, 13, 18			+
Gruppe II	95	62		
Gruppe III	101	68		
Gruppe IV	32	15	42–45	+
Gruppe V	5, 24–30, 51–52, 65, 70, 73–76, 78–80, 84–85, 87, 91, 104, 119, 127			+
Gruppe VI	125, 128	91	56	+
Gruppe VII	50	34	10	+ ÷
Gruppe VIII	17	7	91	+
Gruppe IX	17, 23, 24–30	7	92	+ (÷)
Gruppe X		8, 61	103	+
Gruppe XI	21	11, 12	77, 78	+
Gruppe XII	72–79	50	37–40	+
Gruppe XIII	5, 14, 16	5, 6, 105	1, 2, 4, 89, 90	

Resultatet bliver følgende: Indenfor samtlige 13 eksempelgrupper lader en indholdsmæssig sammenligning med bylovens regler sig gennem-

føre i ti tilfælde. Af disse ti tilfælde er de otte rent positive, eet positivt med et vist forbehold (hvilket antydes af parantesen omkring ÷) og kun eet tilfælde tvivlsomt. I intet tilfælde af de ti bliver resultatet negativt. I gruppe II og III lader en sammenligning med byloven sig ikke gennemføre. I gruppe XIII må den indholdsmæssige sammenligning af teksterne vige for en rent lovteknisk betragtning, som går på tværs af indholdsanalysen. Gruppe XIII hører derfor f.s.v. ikke hjemme i denne sammenhæng. – Konklusionen bliver herefter ikke vanskelig at drage: På en række afgørende punkter er der mellem AM og byloven påvist en væsentlig indholdsmæssig overensstemmelse, som adskiller begge tekster fra Ul. Der er samtidig ikke blevet påvist et eneste tilfælde af en større grad af parallellitet mellem Ul og byloven end mellem AM og byloven. Hermed er tilvejebragt et stærkt indicium for, at AM's forlæg er udarbejdet på et senere tidspunkt end Ul's forlæg.

Sammenfatning.

DET ER ovenfor påvist, at AM består af tre bestanddele: En fuldmagt, en lovtekst og en række bestemmelser om den profos, som skulle følge med Mogens Gøye. Det må antages, at disse bestanddele, der hver for sig har dannet forlæg for AM, har haft hver sin datering, og der foreligger ingen grund til at tro, at disse dateringer har været ens. Dette forklarer, hvorfor AM savner en dato: Der har slet ikke været nogen tilfredsstillende mulighed for at anføre en sådan. Den manglende dato forhindrer derfor ikke, at AM kan være afskrevet efter sine tre forlæg efter det tidspunkt, da landloven trådte i kraft. Dette betyder igen, at AM kan antages at være en afskrift af den endelige landlov. Tidspunktet for denne afskrivning må sandsynligvis henlægges til tiden kort før 1. marts 1522, da Mogens Gøye tiltrådte sin rejse, på hvilken han har medbragt AM som juridisk håndbog.

Vi har endvidere kunnet konstatere, at den i AM indeholdte fuldmagt hjemler en bemyndigelse for Mogens Gøye til at afsige dom, og at fuldmagten ikke har været underkastet nogen personel begrænsning. Af sagesfaldsregistret fremgår, at fuldmagten er blevet benyttet i praksis, hvilket indebærer, at AM er blevet brugt, hvilket atter bestyrker en formodning om, at den i AM indeholdte lovtekst er blevet lagt til grund for visse af Mogens Gøyes domme.

Vi har dernæst konstateret, at kap. 8 i AM indeholder en hjemmel for kongens repræsentant, in casu Mogens Gøye, til i lighed med hvad der

tidligere gjaldt for biskop og bedste bygdemænd at underkende domme afsagt af nævn, som biskoppen i medfør af AM kap. 9 kunne stævne for sig, når kongens repræsentant var til stede. Da ikke mindre end 26 domme af de i sagesfaldslisten omtalte 43 er underkendelsesdomme, som er afsagt af Mogens Gøye qua anden instans, og hvori første instans afgørelser afsagt af nævn underkendes, er det hermed med næsten fuldstændig sikkerhed godtgjort, at Mogens Gøye har benyttet sin i AM 8 hjemlede fuldmagt, og at derfor AM er blevet benyttet i praksis. AM må således indeholde en afskrift af den gældende landlov, hvilket bekræfter den formodning, som ovenfor er opstillet, at tidspunktet for nedskrivningen af AM ligger efter landlovens ikrafttræden.

Der er til sidst i tilslutning til Pasternaks gennemgang foretaget en indholdsmæssig analyse af landlovteksten i AM i sammenligning med landlovudkastet Ul og byloven af 6.1.1522, og det har på næsten alle de omhandlede punkter været muligt at konstatere en overordentlig høj grad af indholdsmæssig overensstemmelse mellem AM og byloven i fælles modsætning til Ul, hvilket utvivlsomt godtgør, at AM's forlæg hidrører fra et senere tidspunkt end Ul's forlæg, hvad også resultatet af de ovenfor omtalte undersøgelser måtte forudsætte.

Til slut vil det være rimeligt at gøre opmærksom på, at de kapitler i Ul, som forskningen før opdagelsen af AM i 1934 har anset for indeholdende bestemmelser, der må have stået i den endelige landlov, også faktisk står i AM. Det drejer sig om Ul 54, som handler om dom på grundlag af udeblivelse. Den tilsvarende regel findes som nævnt i AM 37 og er af kongen blevet lagt til grund i dommen over Jørgen Friis den 22.12.1521.²⁹ Dernæst drejer det sig om Ul 101 og 111, som handler om henholdsvis udvisning af fæstegård og forbud mod at sælge bønder. De tilsvarende regler findes i AM 68 og 85. Det er disse bestemmelser, der, som Allen har gjort opmærksom på, henvises til i to breve fra biskop Lage Urne til kongen fra henholdsvis 6.2. og 23.4.1522.³⁰

Den endelige konklusion af den foretagne undersøgelse af AM 804 må derfor blive den, at dette håndskrift indeholder en afskrift af Christiern den andens landlov i dennes endelige form. Det resultat, som Johan Hvidtfeldt nåede til i 1934, må således opretholdes.³¹ – På grundlag af denne erkendelse er vi i stand til at opstille en udviklingsrække inden

²⁹ Jfr. ovf. s. 315, note 24.

³⁰ Jfr. Allen, anf. arb., s. 22. Brevene er aftrykt sammesteds s. 24.

³¹ Dette resultat bekræftes også af rent ydre kriterier. Selve håndskriftet AM er et slidt, fedtet eksemplar, som tydeligt bærer præg af flittig brug.

for Christiern den andens rigslovgivning begyndende med forordningen af 10.2.1521, landlovudkastet, der hidrører fra tidsrummet 26.5.1521 til op mod 22.12. samme år, på hvilket tidspunkt landloven senest trådte i kraft, den egentlige landlov, som ligger indenfor samme periode, men efter udkastet og formentlig i periodens sidste del, og sluttende med byloven af 6.1.1522. Vi er således i stand til at anskue udviklingen indenfor Christiern den andens politiske intentioner og kan samtidigt erkende et politisk og socialt reformværk, hvis mål var en stærk, central kongemagt, som støttede sig på en på handel og håndværk beroende borgerstand, og som aggressivt vendte sig mod rigets mægtige jordbesiddere, adel og kirke. Resultatet var den jyske godsejerstands opsigelsesbrev i Viborg den 20.1.1523, hvis underskrivere omfattede medlemmer fra både aristokrati og gejstlighed.

SUMMARY

Christian the Second's Land Act.

A study of the AM 804 4to manuscript.

Christian the Second (1513–23) was a true exponent of his times: at one and the same time a self-asserting autocrat and a far-sighted reformer. The King's efforts within domestic policy constitute an attempt at modernising the existing state organisation, and at re-modelling the social structure along novel economic and religious lines. This policy manifests itself most clearly in the two national laws: the Land Act and the Town Act, from the end of 1521 and from Jan. 6, 1522, respectively. Great encroachments on the established rights of the Church were made: a new High Court was introduced, under whose jurisdiction came even the bishops of the realm. Radical changes were made in the judicial system: the courts of justice were reorganised, the administration of justice rationalised, and the century-old participation in the legal procedure of common people and peasants was done away with and the function taken over by professional officers. Trade was centralised in the towns and country fairs were prohibited. For the protection of the peasants a number of their relations to the clerical and secular landowners were regulated.

While the manuscripts of the Town Act offer but few problems, the Land Act has kept historians busy for more than one century. Until 1934 no more than one ms containing the text of the Land Act was known (The Royal Library, Copenhagen, The Uldall Collection, no. 255 4to, henceforth UI), together with a somewhat divergent printed edition from 1684. Historians agreed, however, that these texts were nothing but drafts which did not represent the Land Act in its final form. Considerable ground was gained, therefore, when in 1934 Johan Hvidtfeldt published a paper (Scandia, vol. VII), in which he

called attention to a ms hitherto unknown (The Arnamagnean Collection, no. 804 4to, Copenhagen, henceforth AM). This ms had belonged to Mogens Gøye, a member of the Danish *Rigsråd* (Council of State). Hvidtfeldt insisted on its authenticity. His proof that AM really represented the Land Act in its final form was a file in the Record Office containing a list of fines that Mogens Gøye had collected on a tour in Jutland between March 1 and April 10, 1522. These fines had been recovered on the basis of 43 court sentences passed by Gøye on the said journey. Hvidtfeldt found the legal basis for these court sentences partly in a special authority for Mogens Gøye in AM, and partly in the AM Land Act text. Since the Land Act text had thus been put into practice it must needs constitute the Act in its final and promulgated form. Hvidtfeldt, however, could not conclusively prove which of the AM provisions Mogens Gøye had used, and he was not able to offer any satisfactory explanation why AM bore no date. Unfortunately Hvidtfeldt's article was not followed by the publication of AM; this no doubt accounts for the fact that the problem was not touched upon for the next 30 years. In a paper published in 1964 (*Scandia*, vol. XXX) Jacob Pasternak has challenged Hvidtfeldt's conclusion, not only arguing that AM does not contain the final text, but also asserting that the AM source must have been a draft dating from some time earlier than the draft contained in UI. The object of the present article is to show that the conclusion Hvidtfeldt reached in 1934 must still be regarded as valid. While solidifying the foundation of Hvidtfeldt's thesis the article presents a parallel argumentation against the methods and results found in Pasternak's paper.

The present investigation falls into five sections. The first section deals with the aforementioned list of fines and its relation to AM. Of the 43 court sentences mentioned therein, Mogens Gøye pronounced 26 sentences on various tribunals, whose functions were generally abolished by the new national legislation. In these cases therefore, Mogens Gøye served as a judge of second instance; in another two cases Gøye functioned with a similar status, but in private cases where no tribunals were involved. In the remaining 15 cases Mogens Gøye presided over a court of first instance. Hvidtfeldt links up these court sentences with the authorisation given to Gøye, asserting that Mogens Gøye was thus invested with authority to pass sentence in the name of the King. Contrary to this Pasternak contends that there is no conclusive evidence that the authorisation granted any legal authority to Mogens Gøye, and that the authorisation was considerably limited anyhow as the King's tenants and perhaps also freeholders were outside Gøye's jurisdiction.

Accordingly the second section of the present investigation makes the authorisation the object of a detailed analysis. It is established beyond doubt that the text extends to Mogens Gøye the right to function as a judge; it is also made clear that the limitations in the range of the authorisation mentioned by Pasternak, do not in principle divest Mogens Gøye of his jurisdiction over the tenants of the Crown and freeholders: the limitations in the authorisation have been made for technical reasons only. The preliminary conclusion, then, must be that the authorisation included in AM did find practical application; this, however, does not lead to conclusive proof that the AM law text was applied in actual practice.

The third section, consequently, wants to establish an unquestionable connection between the fine-register and the law text of AM. Such a connection can be found in chapter 8, cf. chapter 9. When taken together these chapters contain provisions authorising the representative of the King, *in casu* Mogens Gøye, to pass sentence in the second instance upon tribunals. Up till then no one but the bishops had been invested with such legal authority; from then on the bishops' right was restricted to bringing charges against tribunals, and only in the presence of the King's representative. The fact that 26 of the sentences mentioned in the fine-register have been passed upon tribunals, establishes an unambiguous connection between this register and the law text of AM, which must consequently constitute the final Land Act. A provision corresponding to AM 8 is not to be found in UI.

The fourth section explains why the Land Act text of AM bears no date. It is the nature of AM, which is in fact a manual, containing transcripts of three different and originally independent documents (authorisation, law text, and an insertion containing provisions as to the *profos* (executioner), all issued at different times) that forbids dating. The writing-together of the three parts to one whole has made dating impossible.

Section five presents a comparison between the Land Act text of AM and the Town Act on the one hand and, on the other, the Land Act draft of UI and the Town Act. As mentioned earlier Pasternak seeks to date the text of AM to a time earlier than the text of UI, thus presupposing a concord between UI and the Town Act that is greater than the agreement between AM and the Town Act. However, a critical study of all the instance groups given by Pasternak reveals greater accordance in contents between AM and the Town Act than between UI and the Town Act. That the agreement between AM and the Town Act is greater undoubtedly indicates that the UI text represents an earlier stage than AM. Pasternak's thesis, therefore, must be considered untenable.

So the final conclusion of the investigation is that AM contains a copy of Christian the Second's final Land Act. On the basis of this fact can be ranked the various stages in Christian the Second's national legislation, and his political and social reform efforts assessed; the object of these efforts was to create a strong central royal power, supported by a bourgeoisie looking to trade and the industries for their subsistence, and to turn aggressively on the great landowners of the realm: the Nobility and the Church. The result was the letter of Jan. 20, 1523, in which the secular and clerical Nobility in Jutland withdrew their allegiance from the King who was forced into exile the very same year.